

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
“ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ - ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ”

“Αναζητώντας πτυχές του δικαιώματος έκφρασης στην πόλη”

Αικατερίνη – Στυλιανή Ζακυνθινού

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Πέννυ Κουτρολίκου

Απρίλιος 2024

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
A. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ - ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΑΦΩΝ ΜΕ ΑΥΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ	11
1. Το καθαυτό δικαίωμα στην έκφραση (άρθρο 14 Σ)	11
α) Η έκφραση και διάδοση ιδεών	11
β. Η ελευθερία του τύπου	13
γ. Νομοθετικοί περιορισμοί του δικαιώματος έκφρασης – ν. 4285/2014 για την καταπολέμηση του ρατσισμού	16
2. Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 11 Σ)	23
Νομοθετική ρύθμιση του δικαιώματος της συνάθροισης ν. 4703/2020	25
3. Το δικαίωμα στην καλλιτεχνική έκφραση (άρθρο 16 παρ. 1 Σ)	30
Η θεσμοθετημένη ένταξη καλλιτεχνικών έργων σε δημόσιους χώρους (ν. 2557/1997)	32
Η νομική αντιμετώπιση των καλλιτεχνών δρόμου	32
Το υπό κατάθεση νομοσχέδιο του Υπουργείου Πολιτισμού για το ελληνόφωνο τραγούδι.	32
4. Η θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13 Σ).....	35
B. Πόλη και πρακτικές εκφράσεις	39
1. Δημόσιος χώρος / πόλη: θεωρητικές αντιλήψεις για το πώς αυτός γίνεται αντιληπτός	39
2. Ο δημόσιος χώρος στην έννομη τάξη	41
3. Σύνδεση του δημόσιου χώρου με την δημοκρατική αρχή.....	45
4. Αρχές ρύθμισης του δημοσίου χώρου	45
α) Η αρχή της αυτονομίας	46
β) Η αρχή της ισότητας.....	47
γ) Η αρχή του πλουραλισμού	48
δ) Η αρχή της ουδετερότητας	49
ε) Η αρχή της επικουρικότητας	50
5. Ορατότητα και αορατότητα στον δημόσιο χώρο.....	50

6. Το δικαίωμα στον δημόσιο χώρο ως αναγκαία προϋπόθεση της ελευθερίας της έκφρασης.....	52
Γ. Περιεχόμενο του εν ευρεία εννοία δικαιώματος έκφρασης	56
1. Αρχετυπική έννοια	56
2. Ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας	57
3. Έκφραση ως τέχνη	58
4. Έκφραση ως διεκδίκηση: το παράδειγμα του δικαιώματος στη συνάθροιση.....	61
5. Έκφραση ως άσκηση θρησκείας	63
Δ. Παραδείγματα προβληματισμού ως προς την άσκηση του δικαιώματος έκφρασης	66
1. Η αφίσα για την άμβλωση στο μετρό της Αθήνας	66
2. Η απόσυρση του έργου με την ελληνική σημαία από την έκθεση του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στη Νέα Υόρκη.....	68
3. Συλλήψεις για παλαιστινιακή σημαία	70
4. Η φωταγώγηση της Βουλής με την σημαία του Ισραήλ.....	71
5. Η περιπέτεια του τζαμιού.....	73
ΤΕΛΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΟΙΧΤΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	77
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	81
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	81

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην περίοδο του 20^{ου} αιώνα, ειδικότερα στο δεύτερο μισό του, θεμελιώθηκαν, αναπτύχθηκαν και οριοθετήθηκαν τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Ο αιώνας αυτός σηματοδοτήθηκε από την θέσπιση νέων και εμπλουτισμό ήδη υπαρχόντων δικαιωμάτων, γεγονός το οποίο επηρέασε τον τρόπο λειτουργίας των σύγχρονων κρατών, τις κοινωνικές σχέσεις και εμπέδωσε την σημασία και αξία που έχουν τα δικαιώματα στην ζωή των ανθρώπων. Στον 21^ο αιώνα, το ζήτημα των δικαιωμάτων είναι ξανά στο προσκήνιο, με πιο έντονο και επιτακτικό τρόπο. Οι σοβαρές και απρόσμενες παγκόσμιες κρίσεις (οικονομική κρίση, πανδημία, πολεμικές συγκρούσεις κ.ά.), η αλλαγή στον τρόπο σκέψης των κοινωνιών με την εισαγωγή νέων ιδεών, η μεταστροφή των προτύπων, η ανάγκη για συνύπαρξη διαφορετικής καταγωγής και κουλτούρας ανθρώπων, οι εξαναγκαστικές μετακινήσεις μεγάλων ομάδων πληθυσμών, η πολιτική αστάθεια, η διεύρυνση του χάσματος μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και άλλοι παράγοντες, έχουν μεταστρέψει, και ίσως σε κάποιες περιπτώσεις αλλοιώσει, την πρωταρχική έννοια των δικαιωμάτων.

Το δικαίωμα, του οποίου το περιεχόμενο έχει επηρεαστεί ιδιαίτερα από τους ανωτέρω λόγους είναι το δικαίωμα στην έκφραση, νοούμενο με την ευρύτερη αυτού έννοια. Πρωταρχικά ως έκφραση νοείται κάθε εξωτερική ιδεών, πεποιθήσεων και απόψεων, η οποία μπορεί να υλοποιείται με διάφορους τρόπους (προφορικά, γραπτά, δημόσια, ιδιωτικά). Εκτός αυτού του προφανούς περιεχομένου, στην έκφραση μπορούν να περιληφθούν και άλλες ανθρώπινες ενέργειες, όπως η δημόσια εκδήλωση διαμαρτυρίας, η συγκέντρωση – συνάθροιση για ένα κοινό σκοπό - διεκδίκηση, η έκφραση σε καλλιτεχνικά έργα, η εξωτερική εμφάνιση – εικόνα και η αντιμετώπιση αυτής από τους άλλους, η άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας. Το πεδίο που υλοποιούνται κατά βάση οι περισσότερες από τις παραπάνω ενέργειες και που έχει περισσότερο ενδιαφέρον από την οπτική της διασφάλισης της εν τοις πράγμασι κατοχύρωσης της ελευθερίας της έκφρασης, είναι ο χώρος της πόλης. Εάν όλες οι επιμέρους εκφάνσεις του δικαιώματος της έκφρασης κατοχυρώνονται μεν νομικά, αλλά δεν μπορούν να ασκηθούν στην πράξη, και δη σε δημόσιο χώρο, η ελευθερία αυτή παραμένει κενό γράμμα. Είναι επομένως εγγενής η σχέση της έκφρασης με την πόλη καθώς ' η μία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη.

Η πόλη ως πεδίο άσκησης του δικαιώματος έκφρασης επιδρά με ποικίλους τρόπους σε αυτό. Μπορούμε να διαχωρίσουμε την αλληλεπίδραση της πόλης με την έκφραση σε τρεις βασικούς άξονες: η άνωθεν επιβολή και περιορισμός της έκφρασης στην πόλη, όπου φορέας της επιβολής είναι το κρατικό και νομοθετικό σύστημα, η από τα κάτω επιβολή της έκφρασης προς την πόλη, όπου φορέας της επιβολής είναι τα πρόσωπα, και η διάμεση επιβολή της έκφρασης ή παρεμπόδιση της έκφρασης μεταξύ των προσώπων. Ο διαχωρισμός αυτός προσομοιάζει με τις αναφερόμενες στη νομική επιστήμη ενέργειες των ατομικών δικαιωμάτων: η θετική ενέργεια, όπου το κράτος υποχρεούται με θετικά μέσα να κατοχυρώνει και να διασφαλίζει τα δικαιώματα, η αποθετική ενέργεια, όπου το κράτος οφείλει να απέχει από ενέργειες που παραβιάζουν τα δικαιώματα και η τριτενέργεια, όπου τα δικαιώματα δεσμεύουν και τους ιδιώτες μεταξύ τους. Σε κάθε περίπτωση, η πόλη, ως ζωντανός οργανισμός, αναδεικνύει, επιτρέπει, ανέχεται, επηρεάζει, διαμορφώνει, εμποδίζει ή αλλοιώνει την έκφραση των διαβιούντων ή έστω προσκαίρως διαμενόντων – διαπερνώντων αυτή. Η αλληλεπίδραση αυτή δημιουργεί νέες “εικόνες”, όρους διαβίωσης, κοινωνικές σχέσεις και πραγματικότητες, που έχουν άμεση ή έμμεση επιρροή στις ζωές των ανθρώπων σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Ανάλογος με την ένταση, τη διάρκεια, τη μεγαλύτερη ή μικρότερη συμμετοχή και αποδοχή των κατά περίπτωση τάσεων και συμπεριφορών που εκφράζονται, είναι και ο βαθμός επηρεασμού τόσο της πόλης ως χώρου όσο και της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Στο πλαίσιο αυτό χαρακτηρισμοί όπως “νεοσυντηρητισμός”, , “φιλευθερισμός”, “ανεκτικότητα και συμπερίληψη” κ.ά., συμπυκνώνουν τις εκάστοτε τάσεις και ιδεολογικές κατευθύνσεις, ενίοτε δε εκφράζονται και πολιτικά, με την ανάδειξη κομμάτων και προσώπων που θεωρείται ότι φέρουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Αντιστοίχως, η πολιτική εξουσία, αναλόγως του κλίματος που επικρατεί, θεσπίζει νομοθετικό πλαίσιο και εφαρμόζει πολιτικές που αντανakλούν τις τάσεις αυτές, είτε πιο εύκολα, απολαμβάνοντας την κοινωνική αποδοχή, είτε πιο δύσκολα, εάν έρχονται σε αντίθεση με τις κρατούσες αντιλήψεις και πρακτικές. Έτσι, διά της “επιβολής”, νοούμενης όχι ως φυσικού εξαναγκασμού ή σφετερισμού της εξουσίας, αλλά ως εφαρμογή κρατικής, νομίμως θεσπισμένης νομοθεσίας, επέρχεται μοιραία ο επηρεασμός της ατομικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι και σε αυτή την περίπτωση όλα λειτουργούν ομαλά και χωρίς εντάσεις ούτε και ότι η κοινωνική πραγματικότητα δεν αλληλεπιδρά ή ακόμη συνδιαμορφώνει την κοινωνική ζωή. Εάν υπάρξει χώρος και πρόθεση σύμπραξης περισσότερων για την αλλαγή ενός θεσπισμένου συστήματος, αυτή με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θα επέλθει. Στο στάδιο αυτό αναδεικνύεται ο κομβικός ρόλος τόσο των κινηματικών πρωτοβουλιών όσο και της λεγόμενης κοινής γνώμης, η οποία εκτός

από τον παραδοσιακό της ρόλο για τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, είναι και παράγοντας αυτοελέγχου της κοινωνίας.¹

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της νέας αντίληψης των δικαιωμάτων, θα λέγαμε ότι η ελευθερία της έκφρασης, υπό την ευρεία αυτής έννοια, είναι ένα πρόσφορο και διαφιλονικούμενο πεδίο, όπου ανάλογα με την οπτική που έχει κανείς, θεωρείται μία ενέργεια επιτρεπτή ή μη. Η πόλη, κυρίως ο δημόσιος χώρος της, αποτελεί το "θέατρο", το χωρικό υπόβαθρο αλλά και ο καταλύτης, όπου λαμβάνει χώρα η αντιπαράθεση και ενίοτε η σύγκρουση καθενός που διεκδικεί να "μιλήσει" με κάποιον άλλον που διεκδικεί "να μην μιλάνε" για αυτόν ή να "μιλάνε" με διαφορετικό περιεχόμενο². Όμως, η παραβίαση της ελευθερίας δεν γίνεται πάντα με εμφανή τρόπο. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κυρίως οι αθέατες παραβιάσεις, οι οποίες με την χρησιμοποίηση έμμεσων πρακτικών καταλήγουν να εμποδίζουν την έκφραση. Αυτές θα μπορούσαν να είναι η έμμεση απαγόρευση³ της πρόσβασης σε ένα δημόσιο εν γένει χώρο, ώστε να μην ακουστεί η αντίθετη άποψη (π.χ. σε μία εκδήλωση), η δημιουργία κλίματος φόβου (μέσω καλλιέργειας μίσους ή προτροπής επιθέσεων σε άτομα ή ομάδες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, συνήθως μέσω των "κοινωνικών" δικτύων, καθώς και ως αποτέλεσμα προηγούμενων πραγματικών επιθέσεων, οι οποίες λειτουργούν εκφοβιστικά – αποτρεπτικά), η καθ' υποβολή της κοινωνικής συνείδησης λειτουργία του δημόσιου χώρου, όταν αυτός προεχόντως προβάλλει την οικονομική κατάσταση των περιοίκων και λειτουργεί ανασχετικά για την χρήση του από άλλους που δεν ανήκουν στο ίδιο status ή δεν κατοικούν σε αυτόν⁴ ή όταν στην κοινή συνείδηση έχει κατηγοριοποιηθεί ως ένας επικίνδυνος "ιδιαίτερος" χώρος⁵.

¹ Βλ. σχετικά Κ. Χρυσόγονος: Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Αντ. Σάκκουλα 2023, σ. 443.

² Λόγω των πολύ ειδικών συνθηκών που επικρατούσαν και της ειδικής αιτιολογίας για την οποία επιβλήθηκαν οι περιορισμοί σε όλες τις εκφάνσεις του δικαιώματος έκφρασης στην πόλη την περίοδο της πανδημίας, δεν θα αναφερθούμε καθόλου σε αυτήν την περίοδο.

³ Με την υποχρέωση της εκ των προτέρων γνωστοποίησης αυτών που προτίθενται να παρεβρεθούν, με την επίκληση της πληρότητας του χώρου κ.ά.

⁴ Π.χ. δύσκολα θα αποφάσιζε μία παρέα παιδιών από λαϊκές συνοικίες να πάει να πει τα κάλαντα σε κατοίκους μιας ακριβής περιοχής.

⁵ Π.χ.η διέλευση του Πεδίου του Άρεως από νεαρά άτομα (αγόρια και κορίτσια) όταν έχει πέσει το σκοτάδι θεωρείται ότι ενέχει κινδύνους.

Το βάθος και το εύρος της εν τοις πράγμασι άσκησης του δικαιώματος της έκφρασης συναρτάται και με τον επικρατούντα εκάστοτε κυρίαρχο δημόσιο λόγο και την λεγόμενη πολιτική ορθότητα. Ο δημόσιος λόγος που εκφέρεται από πρόσωπα που έχουν επιρροή λόγω της ιδιότητάς τους ή της προβολής που τυγχάνουν, διαμορφώνει πλαίσια και πρακτικές που θεωρούνται κοινώς αποδεκτά, αν και δεν συμβαίνει πάντοτε έτσι. Έτσι, άθελά τους δημιουργείται μία συμφωνία σιωπώντων⁶, που τους συγκαταλέγει στο ευρύ κοινωνικό ρεύμα της αποδοχής. Από την άλλη πλευρά, είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση της συνέπειας του επικρατούντος κυρίαρχου λόγου, μεταξύ λόγων και έργων. Πολλές φορές παρατηρείται μία αντίθεση με προηγούμενες γενικές εξαγγελίες (πχ. η αποδοχή της διαφορετικότητας, η ανοχή σε δριμεία κριτική, η αναγνώριση της καλλιτεχνικής ελευθερίας) και της αντιμετώπισης στην πράξη συμπεριφορών που δοκιμάζουν τα όρια που αυτός έχει θέσει. Για παράδειγμα, ενώ εξαγγέλλεται και διατρανώνεται η αποδοχή όλων των ανθρώπων, ανεξαρτήτως προέλευσης και κοινωνικής θέσης, η θέση των Ρομά και των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία είναι εντελώς διακριτή και περιθωριοποιημένη, με ευθύνη και της πολιτείας (απουσία ουσιαστικών πολιτικών ένταξης, πέρα από την επιδοματική για τους Ρομά, αποσπασματικές ρυθμίσεις ως προς την ένταξη και νομιμοποίηση των μεταναστών, απόρριψη μετά από μακρόχρονες διαδικασίες εξέτασης του αιτήματος για έκδοση άδειας διαμονής, ενώ στο διάστημα αυτό έχουν γίνει "αποδεκτοί" από το κράτος με την φορολογική και ασφαλιστική τους τακτοποίηση και έχουν δημιουργήσει κύκλο βιοτικών σχέσεων στην Ελλάδα για τους μετανάστες).

Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να φωτίσουμε τις επιμέρους εκφάνσεις του δικαιώματος έκφρασης στην αλληλεπίδρασή του με την πόλη. Αφετηρία μας αποτελούν οι νομικές και συνταγματικές διατάξεις που σχετίζονται με αυτό, ιδωμένες και σχολιασμένες, με νομικά και κοινωνιολογικά κριτήρια όπως εκφράζονται/υλοποιούνται στις χωρικές τους διαστάσεις. Η θέσπιση κάθε δικαιώματος, ακόμα και πρωταρχικού, όπως η έκφραση, συνοδεύεται από κάποιους περιορισμούς, οι οποίοι τίθενται για την προστασία άλλων υπέρτερων αγαθών ή του γενικού συμφέροντος⁷. Το ζήτημα είναι κατά πόσο οι περιορισμοί

⁶ Ο σιωπών δοκεί συναινείν.

⁷ Η διάκριση μεταξύ γενικού και δημόσιου συμφέροντος στη θεωρία αναφέρεται στο ότι το γενικό συμφέρον είναι η κοινή συνισταμένων των συμφερόντων του κοινωνικού συνόλου και συνιστά συνεκτικό κρίκο αυτού, ενώ το δημόσιο συμφέρον εκπορεύεται από την οργανωμένη θεσμικά και με δημοκρατικούς όρους κρατική εξουσία, φορέας του δε είναι το δημόσιο και τα ν.π.δ.δ. Στη νομοθεσία και στη νομολογία πάντως, δεν γίνεται διάκριση μεταξύ αυτών των δύο όρων. Ο καθορισμός του δημοσίου συμφέροντος με συνταγματικές διατάξεις μπορεί να

αυτοί είναι θεμιτοί, εάν πράγματι εξυπηρετούν τον σκοπό για τον οποίο έχουν τεθεί και εάν φτάνουν σε σημείο να θίγουν τον πυρήνα του δικαιώματος της έκφρασης. Τα τελευταία χρόνια, από διαφορετικές κάθε φορά αφορμές, τίθενται ολοένα και περισσότεροι περιορισμοί στην έκφραση στην πόλη, με την έννοια που εκτέθηκε ανωτέρω. Αυτό, σε συνδυασμό με την ραγδαία εξέλιξη των τεχνολογικών δυνατοτήτων και την αμφισβήτησή του φυσικού δημόσιου χώρου από τον διευρυμένο ψηφιακό δημόσιο χώρο έχει μεταλλάξει σε ένα βαθμό την χρήση του δημοσίου χώρου, ο οποίος αντί να επιτελεί τον θεμελιώδη για το δημοκρατικό πολίτευμα ρόλο του πεδίου άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων και της δημόσιας διαβούλευσης μεταξύ της κρατικής εξουσίας και των πολιτών, διολισθαίνει σε έναν χώρο θεαμάτων και κατανάλωσης για όποιους μπορούν. Ο δημόσιος χώρος ως συντελεσμένη πραγματικότητα, ως *corpus* όπου αναπαρίσταται το δημοκρατικό ιδεατό μέσα από την έκφραση και ανταλλαγή των απόψεων, σταδιακά αποσυντίθεται. Από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων, μπορεί να προβάλλει δυναμικά ο χώρος της πόλης ως το πιο πρόσφορο πεδίο για έκφραση. Αυτό καταδεικνύει ότι η πόλη δεν μπορεί ποτέ να ιδωθεί ως ένας στεγνά φυσικός υλικός δημόσιος χώρος. Ανάλογα τον χρόνο, τον τόπο και τον τρόπο χρήσης του, ο δημόσιος χώρος μετατρέπεται σε πεδίο άσκησης ελευθεριών (συνάθροισης, θρησκευτικής ελευθερίας, καλλιτεχνικής έκφρασης κ.ά.) ή συνιστά ο ίδιος το όργανο που χρησιμοποιεί η κρατική εξουσία για την παρεμπόδιση ή και απαγόρευση της άσκησής τους. Μέσω συγκεκριμένων παραδειγμάτων θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί η σχέση μεταξύ του τρόπου άσκησης των δικαιωμάτων έκφρασης με ευρεία έννοια και της πόλης.

Στο σημείο αυτό, κρίσιμο είναι να ειπωθεί ότι ο χώρος της πόλης – δημόσιος χώρος που μας ενδιαφέρει δεν είναι μόνο ο αυστηρά ιδιοκτησιακά δημόσιος χώρος. Δεν αρκεί η αντιπαραβολή του με τον ιδιωτικό χώρο για την σκιαγράφηση της ταυτότητάς του. Ως άρρηκτα συνδεδεμένος με την εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής, ο δημόσιος χώρος – ο χώρος της πόλης αποτελεί ένα σύνολο χωρικοτήτων, τόσο δημοσίων (δρόμοι, πλατείες κλπ.), όσο και ιδιωτικών (θέατρα, καφενεία, εστιατόρια κ.ά.), οι οποίοι σε δεδομένο χρόνο καθίστανται δημόσιοι και λειτουργικά ισοδύναμοι του δημόσιου χώρου. Αντιστοίχως, τα δικαιώματα έκφρασης, χωρικοποιούνται στην πόλη σε διάφορους τρόπους και με διάφορους τρόπους. Από την αυτονόητη θεώρηση μιας πλατείας ως χώρου όπου είναι δυνατή η χρήση της για

συνιστά προϋπόθεση και όριο του συνταγματικά επιτρεπόμενου περιορισμού ενός ατομικού δικαιώματος Βλ. το άρθρο του Γ. Ζώη: Το «γενικό συμφέρον» και το «δημόσιο συμφέρον» Ιστορική διαδρομή και σημερινή λειτουργία της έννοιας, σε Σύνταγμα 1, 2017, σ. 109-136.

συνάθροιση με σκοπό την διεκδίκηση κάποιου συλλογικού αιτήματος, ως το ίδιο το ανθρώπινο σώμα, όταν αυτό επιλέγεται ως μέσο έκφρασης στην πόλη και εκτίθεται σε δημόσιο βλέμμα (π.χ. γυμνό σώμα), πρόκειται για χωρικές που υλοποιείται το δικαίωμα της έκφρασης.

Μέσω της διαλεκτικής σχέσης δικαιώματος έκφρασης και πόλης, της αξιολόγησης του βαθμού προσφορότητας, ανεκτικότητας, πρόσκλησης και πρόκλησης της πόλης για έκφραση, θα επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις για το πόσο φιλελεύθεροι είμαστε ως κράτος και ως κοινωνία και κατά πόσο απολαμβάνουμε τα συνταγματικά κατοχυρωμένα μας δικαιώματα.

Η προσέγγισή μας έχει ως αφετηρία τις συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν το δικαίωμα έκφρασης και τα συναφή με αυτό δικαιώματα. Ακολουθώντας, θα ασχοληθούμε με τις νομοθετικές διατάξεις που εδράζονται στο Σύνταγμα και εξειδικεύουν τον τρόπο άσκησης των δικαιωμάτων. Η ενασχόλησή μας με τις νομοθετικές διατάξεις επικεντρώνεται στα σημεία τομής της άσκησης των εν λόγω δικαιωμάτων με την πόλη, τόσο ως χώρο, όσο και ως έννοια (δημόσια σφαίρα). Ακολουθώντας, επιχειρούμε να οριοθετήσουμε την έννοια του δημοσίου χώρου, ανατρέχοντας σε καιρίες για το θέμα φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές θεωρίες και να φωτίσουμε τις επιμέρους πτυχές αυτού. Υπό το πρίσμα τόσο των νομοθετικών διατάξεων όσο και των φιλοσοφικών θεωριών, θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε εκ νέου τα δικαιώματα "εν τω γίνεσθαι", πως δηλαδή "ενσαρκώνονται" στον χώρο. Για λόγους εναργέστερης παρουσίας τους, θα αναφερθούμε σε κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα, που συμπυκνώνουν και τονίζουν τις πρότερες διαπιστώσεις μας. Τέλος, συνοψίζοντας τις παραδοχές, τα ερωτήματα, τις αμφισβητήσεις, την κριτική θεώρηση και εν γένει τους προβληματισμούς μας από την περιήγηση στο πεδίο των δικαιωμάτων έκφρασης στην πόλη, θα διατυπώσουμε κάποιες τελικές σκέψεις και θα θέσουμε νέα ερευνητικά ερωτήματα, που ενδεχομένως αποτελέσουν βάση προβληματισμού για μεταγενέστερη ερευνητική προσπάθεια.

A. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ - ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΑΦΩΝ ΜΕ ΑΥΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

1. Το καθαυτό δικαίωμα στην έκφραση (άρθρο 14 Σ)

α) Η έκφραση και διάδοση ιδεών

Το δικαίωμα στην έκφραση κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος⁸. Σύμφωνα με αυτό «Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και διά του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους»⁹. Αν και η γραμματική του διατύπωση παραπέμπει εν πρώτοις στην εξωτερίκευση γνώμων, κυρίως πολιτικού, φιλοσοφικού και γενικά ιδεολογικού περιεχομένου (στοχασμοί), στην πραγματικότητα στην ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνεται ένα μεγαλύτερο πλέγμα ενεργειών – ή αποχής από αυτές – που μπορεί να επιθυμεί να αναλάβει ο φορέας του δικαιώματος. Στην έννοια της γνώμης και των στοχασμών ανήκει η εν γένει διανοητική ή αισθηματική αντίδραση ενός ατόμου σε οποιοδήποτε εξωτερικό ερέθισμα^{10, 11}. Αναγκαία προϋπόθεση βέβαια για την έκφραση της οποιασδήποτε γνώμης υπό την ανωτέρω ευρεία έννοια είναι η ελευθερία διαμόρφωσης της γνώμης. Αν και οι στοχασμοί είναι ελεύθεροι εκ φύσεως, προκειμένου αυτοί να “γεννηθούν” και εν συνεχεία αν εξωτερικευθούν πρέπει να υφίσταται ένα περιβάλλον το οποίο να δημιουργεί ένα αίσθημα ασφάλειας στους κοινωνούς του δικαίου ότι μπορούν να κατ’ αρχήν να σκέπτονται ελεύθερα και μετέπειτα να δρουν και να αλληλεπιδρούν με τους άλλους

⁸ Το αντίστοιχο δικαίωμα κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και το άρθρο 11 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε.

⁹ Σημειώνεται ότι εν προκειμένω δεν σκοπείται μία ενδελεχής και σε βάθος ανάλυση και ερμηνεία του άρθρου 14 Σ. Αυτό υπάρχει σε πληθώρα νομικών – και όχι μόνο - συγγραμμάτων (βλ. ενδεικτικά Π. Δ. Δαγτόγλου: Ατομικά Δικαιώματα, Α΄ τόμος, σ. 401 επ., εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Κ. Χρυσόγονος: Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, σ. 442 επ., εκδ. Αντ. Σάκκουλα). Η αναφορά μας στο συνταγματικό δικαίωμα γίνεται σε ένα γενικό πλαίσιο και με έμφαση στα σημεία που συνάπτονται με το θέμα της εργασίας, ήτοι της σχέσης της έκφρασης με την πόλη.

¹⁰ Βλ. Δαγτόγλου, ό.π., σ. 406.

¹¹ Ένα χαμόγελο, μία έκφραση αποδοκίμασias, η αποχώρηση από μία εκδήλωση όταν μιλάει κάποιος ομιλητής, η επιλογή της μουσικής που θα “ντύσει” ένα γεγονός, ένα κήρυγμα στην εκκλησία, μία πανεπιστημιακή παράδοση, ένα αστείο, η επιλογή του ντυσίματος και γενικά της εξωτερικής εμφάνισης, ένα τραγούδι που τραγουδά κάποιος στο δρόμο, ένας ιδιαίτερος χαιρετισμός ή χειρονομία, μία πολιτική προκήρυξη και πολλά άλλα είναι μορφές έκφρασης όταν με τις ανωτέρω ενέργειες επιθυμεί ο φορέας να μεταδώσει ένα μήνυμα.

κοινωνούς ελεύθερα. Η ελευθερία διαμόρφωσης της γνώμης δεν μπορούμε να πούμε ότι διασφαλίζεται μόνο με την τυπικά κατοχυρωμένη δημοκρατία και την απουσία πρακτικών ολοκληρωτικών καθεστώτων. Αυτά είναι προφανώς αναγκαία για την ύπαρξη οποιασδήποτε ελευθερίας. Απαραίτητος όρος για την ελευθερία διαμόρφωσης γνώμης είναι η δυνατότητα πληροφόρησης για τα κοινά ζητήματα που ενδιαφέρουν το κοινωνικό σύνολο¹². Η πληροφόρηση αυτή πρέπει να παρέχεται από όσο το δυνατό περισσότερες ανεξάρτητες, μη ελεγχόμενες από το κράτος, πηγές.

Επομένως, συνάγεται ότι στο άρθρο 14 προστατεύεται και η ελευθερία της πληροφορίας στην ενεργητική και παθητική της μορφή (πληροφορείν και πληροφορείσθαι). Αυτή προϋποθέτει τον πλουραλισμό των μέσων πληροφόρησης και την διασφάλιση της ανεξαρτησίας τους. Τρόποι επηρεασμού της ελευθερίας της πληροφορίας είναι ο κρατικός ή και μονοπωλιακός έλεγχος των ΜΜΕ με την αποσιώπηση ή παραποίηση ορισμένων απόψεων ή γεγονότων, η μονομερής προβολή ορισμένων απόψεων, η υποτίμηση κάποιων γεγονότων και η ανάδειξη άλλων, η στόχευση συγκεκριμένων μέσων υπό το πρόσχημα φορολογικού ή άλλου ελέγχου και η μη ενασχόληση με άλλα, η μονομερής επιχορήγηση ορισμένων μέσων και παράλειψη άλλων κ.ά. Είναι λοιπόν σαφές, ότι η ελευθερία της έκφρασης πέραν από το ατομικό δικαίωμα περιλαμβάνει την θεσμική εγγύηση της ελεύθερης και πλουραλιστικής διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Αυτό συνδέει ευθέως την ελευθερία της έκφρασης με την δημοκρατική αρχή. Χωρίς αυτήν δεν είναι δυνατή η διαμόρφωση γνήσιας κοινής γνώμης, δεν έχει νόημα ο έλεγχος των δημοσίων πραγμάτων και η άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, δεν είναι εν γένει δυνατή καμία δημοκρατική διαδικασία. Υπό την ως άνω λειτουργία της, η ελευθερία της έκφρασης αναδεικνύεται και ως "πολιτικό" δικαίωμα, το οποίο απαιτεί πέραν της αποχής του κράτους από ενέργειες που την περιορίζουν, και θετικές ενέργειες που την διασφαλίζουν.

Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει και την ελευθερία επιλογής του χρόνου και του

¹² Ξεφεύγοντας από την ελευθερία διαμόρφωσης της γνώμης για ένα συγκεκριμένο κοινωνικό ζήτημα, θα λέγαμε ότι όσο πιο ευρεία και πλούσια είναι η κρατική, και όχι μόνο, μέριμνα στον τομέα της παιδείας και του πολιτισμού, με παράλληλη διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς βιοτικού επιπέδου, τόσο πιο πιθανό είναι τα μέλη της εν λόγω κοινωνίας να νιώθουν την ανάγκη για έκφραση, μέσω της τέχνης, της επιστημονικής έρευνας, της πολιτικής διαβούλευσης κ.ά. Αυτό πάντως δεν οδηγεί στην περίπτωση που δεν υπάρχουν τα ανωτέρω σε επαρκή βαθμό, στην παραδοχή της έλλειψης ελευθερίας διαμόρφωσης γνώμης, απλά, στην αντίθετη περίπτωση η ελευθερία αυτή "κεντρίζεται" και προκαλείται θετικά.

τόπου έκφρασης, καθώς και την επιλογή του συνομιλητή ή του ακροατηρίου. Όταν αυτή παρεμποδίζεται ή συνεπάγεται άμεσες ή έμμεσες συνέπειες για τον εκφράζοντα την γνώμη, δεν είναι ελεύθερη. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι υφίσταται και αξίωση χρησιμοποίησης ενός ορισμένου μέσου ή τρόπου που είναι γενικά απαγορευμένος (π.χ. επιγραφές σε ξένους τοίχους, κατάληψη για μακρό χρόνο υπαίθριου δημοσίου χώρου) ή δεν είναι προσιτός άνευ κάποιων προϋποθέσεων (π.χ. χρησιμοποίηση αίθουσας τελετών δήμου). **Στο πεδίο της πόλης είναι συχνές οι περιπτώσεις που συγκρούονται τα δικαιώματα της έκφρασης με άλλα δικαιώματα (δικαίωμα στην ασφάλεια, στην ελεύθερη πρόσβαση, ακόμα και δικαίωμα στην ιδιοκτησία) ή εμφανίζονται ότι θίγουν άλλα έννομα αγαθά (τιμή, υπόληψη) ή τέλος, αντιπαρατίθενται με νομοθετικούς περιορισμούς που έχουν τεθεί για την προστασία υπέρτερων – κατά την κρίση του νομοθέτη – αγαθών/δικαιωμάτων.**

Τέλος, υπάρχει και η *αρνητική ελευθερία της έκφρασης* ή το δικαίωμα αποσιώπησης της γνώμης, συναγόμενο από το συνταγματικό κείμενο εξ αντιδιαστολής. Από το «*καθένας μπορεί*» συνάγεται ότι κανένας δεν υποχρεούται να εκφράσει τις γνώμες του. Αυτή έχει μεγάλη πρακτική σημασία, αντικατοπτρίζοντας και πάλι την εμπέδωση της δημοκρατικής αρχής στην λειτουργία της κρατικής εξουσίας. Από την μη υποχρέωση απάντησης σε ερωτηματολόγια κρατικών αρχών όταν με αυτά ζητούνται πληροφορίες ή δεδομένα που δεν προβλέπονται νομοθετικά, έως την μη υποχρέωση αποκάλυψης πληροφοριών σε κρατικές αρχές, πλην των δικαστικών, με την επίκληση του δημοσιογραφικού απορρήτου, από την επιλογή μη συμμετοχής σε μη υποχρεωτικού τύπου διαδικασίες (π.χ. σε διαδικασίες συμμετοχικού σχεδιασμού τις οποίες κινεί ο Δήμος) έως την αποχή από μαζικές κινητοποιήσεις για την έκφραση επιδοκίμασας ή αποδοκίμασας για κάποιο γεγονός, η ελευθερία αποσιώπησης της γνώμης χωρίς συνέπειες, είναι ο σιωπηλός δείκτης ανοχής και αποδοχής της κοινωνίας μας στις διάφορες μειοψηφίες ή και πλειοψηφίες, οι οποίες επιλέγουν να μην εκφράζονται ή εκφράζονται με πιο επιλεκτικό τρόπο. Βέβαια, δεν μπορεί να γίνει επίκληση της ελευθερίας της αποσιώπησης στις περιπτώσεις που υπάρχει σχετική υποχρέωση δήλωσης και αυτή δεν αντίκειται στην προστασία της προσωπικότητας, όπως έναντι φορολογικών αρχών.

β. Η ελευθερία του τύπου

Η ελευθερία του τύπου είναι μία ιδιαίτερη κατηγορία της ελευθερίας της έκφρασης. Σε αυτή είναι αφιερωμένες οι παρ. 2 - 9 του άρθρου 14Σ. Στην έννοια του τύπου περιλαμβάνονται τα βιβλία, οι εφημερίδες, τα περιοδικά, τα φυλλάδια, οι προκηρύξεις, οι αφίσες, τα αυτοκόλλητα κ.λ.π., δηλαδή όλα τα προϊόντα τυπογραφίας κάθε μορφής, αλλά και οι

προορισμένες για διάδοση φωτογραφίες, εικόνες, πανώ, σχέδια, εμβλήματα, ανεξάρτητα από την ύλη στην οποία είναι αποτυπωμένα^{13,14}. Παρά το ότι τα ΜΜΕ και το internet δεν περιλαμβάνονται στην έννοια του τύπου και ρυθμίζονται στο άρθρο 15 Σ, όσον αφορά την απαγόρευση λογοκρισίας, η οποία κατά τη ρητή διατύπωση του άρθρου 14 παρ. 2 απαγορεύεται, αυτή ισχύει και για τα ανωτέρω, και εφαρμόζεται από τα δικαστήρια ευθέως το άρθρο 14 και ως προς αυτά. Επίσης, απαγορεύονται τα οποιασδήποτε μορφής προληπτικά μέτρα, όπως η σχετιζόμενη με την επιλογή της ύλης επιβολή φορολογικής επιβάρυνσης ή χορήγηση ειδικών παροχών, η κατάσχεση του εντύπου πριν την κυκλοφορία του κ.ά.¹⁵.

Τα επιμέρους στάδια – πεδία προστασίας του τύπου έχουν κατηγοριοποιηθεί από τον Π. Δαγτόγλου στην ελευθερία εκδόσεως, συντάξεως, εκτυπώσεως και κυκλοφορίας, την ελευθερία ίδρυσης και λειτουργίας επιχείρησης τύπου, την ελευθερία της με νόμιμο τρόπο συλλογής πληροφοριών και επιλογής της πηγής των πληροφοριών, την ελευθερία της δημοσίευσης ειδήσεων, σχολίων, αγγελιών και διαφημίσεων, την ελευθερία εκλογής και άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος και άλλων συναφών επαγγελμάτων και την ελευθερία ίδρυσης και λειτουργίας δημοσιογραφικών οργανώσεων¹⁶.

Το Σύνταγμα προστατεύει την ελευθερία του τύπου ως δικαιώματος και παράλληλα θεσπίζει την θεσμική εγγύηση της¹⁷. Στην προστασία της περιλαμβάνεται κάθε πτυχή της

¹³ Αντιθέτως, στον τύπο κατά την έννοια του άρθρου 14 δεν περιλαμβάνονται ο κινηματογράφος, η τηλεόραση, η φωνογραφία και η ραδιοφωνία, για τα οποία υπάρχει χωριστή πρόβλεψη στο άρθρο 15Σ.

¹⁴ Η αναγραφή λέξεων, συνθημάτων, παραστάσεων ή συμβόλων στους τοίχους ή άλλες επιφάνειες, αποτελεί εκδήλωση της ελευθερίας της γνώμης εγγράφως, αλλά όχι διά του τύπου. Πρόκειται για το graffiti, το οποίο είναι συνυφασμένο με τον δημόσιο χώρο της πόλης. Το graffiti συνδυάζει την έκφραση γνώμης με την καλλιτεχνική έκφραση. Λόγω του πολυπληθούς υλικού αναφορικά με τη σχέση του graffiti με την πόλη και την αντιμετώπισή του, δεν θα ασχοληθούμε με το graffiti στην παρούσα εργασία.

¹⁵ Χαρακτηριστική περίπτωση ειδικών παροχών σε έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα είναι η παροχή κρατικής διαφήμισης. Η υπόθεση της επονομαζόμενης "λίστας Πέτσα", αν και πολιτικά και δικαστικά έχει κλείσει με το πόρισμα της εξεταστικής επιτροπής της Βουλής, σύμφωνα με το οποίο δεν προέκυψαν ποινικές ή πολιτικές ευθύνες, αποτελεί ένα παράδειγμα έμμεσης χειραγώγησης και επιλεκτικής στήριξης ορισμένης μερίδας του τύπου, καθώς το λιγότερο από το 1% της καμπάνιας δόθηκαν στον αντιπολιτευόμενο τύπο (βλ. <https://el.wikipedia.org/wiki/Λίστα>).

¹⁶ Βλ. Π. Δαγτόγλου σ. 475 επ. ό.π.

¹⁷ Η βασική διάκριση μεταξύ ατομικού δικαιώματος και θεσμικής εγγύησης είναι ότι το πρώτο δεν είναι

δραστηριότητας του τύπου, η οποία συνδέεται με την ελευθερία της έκφρασης, ο ρόλος του τύπου ως δημόσιου φύλακα και ως συστατικού στοιχείου του δημοκρατικού πολιτεύματος και η διαφύλαξη της ιδιωτικής αυτονομίας και του πλουραλισμού του¹⁸. Δεν αποκλείεται λοιπόν, προκειμένου να διασφαλιστεί αυτή η θεσμική εγγύηση, να απαιτείται η λήψη θετικών μέτρων εκ μέρους του κράτους, π.χ. για την προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού.

Ο τύπος, ως απαραίτητο στοιχείο της διαμάχης ιδεών και συμφερόντων και της δημοσιότητας του πολιτικού βίου, απαιτεί ώστε οι επιβαλλόμενες ως προς την άσκηση του απαγορεύσεις αφενός προβλέπονται από το ίδιο το Σύνταγμα (στις παρ. 3 έως 6) και αφετέρου είναι πάντοτε ειδικές και όχι γενικού περιεχομένου. Στην παρ. 3 προβλέπεται ότι η κατάσχεση εφημερίδων ή άλλων εντύπων πριν από την κυκλοφορία τους ή ύστερα από αυτήν απαγορεύεται. Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η κατάσχεση με παραγγελία του εισαγγελέα, και πάντοτε μετά την κυκλοφορία, στις τέσσερις περιπτώσεις που αναφέρει η ίδια παράγραφος¹⁹. Στην παρ. 4 περιγράφεται η δικαστική διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί μετά την κατάσχεση, στην παρ. 5 ρυθμίζεται το δικαίωμα όποιου θίγεται από ανακριβές ή υβριστικό ή δυσφημιστικό δημοσίευμα να απαντήσει και να επανορθωθεί από το μέσο, ενώ στην παρ. 6 προβλέπεται ότι σε περίπτωση που υφίστανται τρεις τουλάχιστον καταδίκες εντός μίας πενταετίας για την διάπραξη των εγκλημάτων που προβλέπονται στην παρ. 3, διατάσσεται από δικαστήριο η οριστική ή προσωρινή παύση έκδοσης του εντύπου και σε βαριές περιπτώσεις η απαγόρευση της άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος²⁰. Αυτή η λεπτομερής, περιλαμβάνουσα ακόμα και δικονομικού περιεχομένου προϋποθέσεις, ως προς τους όρους και την διαδικασία επιβολής περιοριστικών μέτρων στον τύπο, συνταγματική αναφορά, είναι

απεριόριστο, στην ουσία του όμως είναι απαλλαγμένο από νομικά καθήκοντα, ενώ η θεσμική εγγύηση συσχετίζεται με καθήκοντα και κατευθύνεται προς ορισμένους σκοπούς, απαιτεί δηλαδή θετική δράση εκ μέρους του κράτους. Βλ. Π. Δαγτόγλου σ. 458, όπ.

¹⁸ Βλ. Γ. Τασόπουλος: Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο, άρθρο 14, Ηλεκτρονική έκδοση από Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και Syntagma Watch, Φεβρουάριος 2023, σ. 35.

¹⁹ Αυτές είναι η προσβολή της χριστιανικής ή κάθε άλλης γνωστής θρησκείας, η προσβολή του προσώπου του Προέδρου της Δημοκρατίας, δημοσίευμα που αποκαλύπτει πληροφορίες για τη σύνθεση, τον εξοπλισμό και τη διάταξη των ενόπλων δυνάμεων ή την οχύρωση της Χώρας ή που έχει σκοπό την βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος ή στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητας του κράτους και τα άσεμνα δημοσιεύματα που προσβάλλουν ολοφάνερα την δημόσια αιδώς, στις περιπτώσεις που ορίζει ο νόμος.

²⁰ Η περίπτωση αυτή δεν έχει ποτέ εφαρμοστεί στην πράξη.

ασυνήθης για συνταγματικό κείμενο. Λόγω όμως του ευαίσθητου χαρακτήρα της ελευθερίας του τύπου και του ιστορικού βάρους φέρει για τη λειτουργία της δημοκρατίας, κρίθηκε αναγκαίο το να περιληφθούν οι όροι υπό τους οποίους επιτρέπεται ο οποιοσδήποτε περιορισμός – πέραν των γενικών νόμων που ισχύουν για όλους, επομένως και για τον τύπο – στο ίδιο το Σύνταγμα.

γ. Νομοθετικοί περιορισμοί του δικαιώματος έκφρασης – ν. 4285/2014 για την καταπολέμηση του ρατσισμού

Όπως αναφέρεται στο ίδιο το κείμενο της διάταξης της παρ. 1 του άρθρου 14 του Συντάγματος, η ελευθερία της έκφρασης τελεί υπό τη γενική επιφύλαξη του νόμου. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να γίνει επίκλησή της όταν αυτή έρχεται σε αντίθεση με τους περιορισμούς που θέτουν οι νόμοι του κράτους. Οι περιορισμοί αυτοί πρέπει να είναι γενικής φύσεως και να μην θίγουν τον πυρήνα του δικαιώματος έκφρασης. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να εξετάζεται *in concreto* εάν υπάρχει μέσω της άσκησης έκφρασης προσβολή κάποιου άλλου εννόμου αγαθού, ευθέως ή εμμέσως συνταγματικά προστατευόμενου, και να σταθμίζονται αυτά ώστε να κριθεί αναγκαίος ή μη ο περιορισμός της έκφρασης.

Χαρακτηριστική περίπτωση περιορισμού του δικαιώματος έκφρασης θέτουν οι διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, οι οποίες προβλέπουν και τιμωρούν αδικήματα κατά της τιμής (άρθρα 361 επ. Π.Κ.). Αν και δεν θα αναφερθούμε περισσότερο στα αδικήματα αυτά, σημειώνουμε μόνο ότι ο βαθμός αναγνωρισιμότητας και προβολής ενός προσώπου στη δημόσια σφαίρα επηρεάζει την αντιμετώπιση συμπεριφορών που μπορεί να θεωρηθούν προσβλητικές της τιμής του, υπό την έννοια ότι η δημόσια έκθεση είναι λογικό να επιφέρει δημόσια κριτική και σάτιρα, η οποία υπό συγκεκριμένες περιστάσεις μπορεί να θεωρηθεί επιτρεπτή και αποδεκτή²¹.

Ιδιαίτερη αξία και σημασία υπό το πρίσμα της εξέτασης της σχέσης της έκφρασης με την πόλη έχει ο ν. 927/1979²², ο οποίος τροποποιήθηκε από το ν. 4285/2014. Πρόκειται για τον λεγόμενο *αντιρατσιστικό νόμο*, ο οποίος αν και προϋπήρχε (από το 1979) παρέμενε κατά βάση

²¹ Πρόκειται για την λεγόμενη αρχή της ανεκτικότητας, βλ. Χρυσόγονος, ό.π. σ. 448, με νομολογιακά παραδείγματα.

²² Με το νόμο αυτό κυρώθηκε και τέθηκε σε ισχύ στο εσωτερικό δίκαιο η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών της 21^{ης}. 12.1965 για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων.

σε "λήθαργο" και περίπου ανενεργός²³. Οι πολιτικές και όχι μόνο εξελίξεις τα δύσκολα χρόνια της κρίσης, κινητοποίησαν το νομοθέτη για την "επικαιροποίηση" του νόμου. Ο νόμος αυτός ποινικοποιεί την δημόσια υποκίνηση βίας ή μίσους (άρθρο 1) καθώς και τη δημόσια επιδοκιμασία ή άρνηση εγκλημάτων (άρθρο 2).

Ειδικότερα, στο άρθρο 1 του νόμου, υπό τον τίτλο "Δημόσια υποκίνηση βίας ή μίσους", προβλέπεται ότι: «1. Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή διά του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων, που προσδιορίζονται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου χαρακτηριστικά φύλου ή την αναπηρία, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων, τιμωρείται με φυλάκιση τριών (3) μηνών έως τριών (3) ετών και με χρηματική ποινή πέντε έως είκοσι χιλιάδων (5.000 - 20.000) ευρώ. 2. Με τις ίδιες ποινές τιμωρείται όποιος με πρόθεση και με τα μέσα και τους τρόπους που αναφέρονται στην παράγραφο 1, υποκινεί, προτρέπει, προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη φθοράς ή βλάβης πραγμάτων, εφόσον αυτά χρησιμοποιούνταν από τις παραπάνω ομάδες ή πρόσωπα, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη. 3. Αν η πρόκληση, προτροπή, διέγερση ή υποκίνηση των προηγούμενων παραγράφων είχε ως αποτέλεσμα την τέλεση εγκλήματος, επιβάλλεται φυλάκιση τουλάχιστον έξι (6) μηνών και χρηματική ποινή δεκαπέντε έως τριάντα χιλιάδων (15.000-30.000) ευρώ. Σε περίπτωση επιβολής ποινής φυλάκισης τουλάχιστον ενός (1) έτους, επιβάλλεται η αποστέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων από ένα έως πέντε έτη. 4. Όποιος συγκροτεί ή συμμετέχει σε οργάνωση ή ένωση προσώπων οποιασδήποτε μορφής που επιδιώκει συστηματικά την τέλεση των πράξεων των παραγράφων 1 και 2, τιμωρείται με τις ποινές της παραγράφου 1, αν η πράξη δεν τιμωρείται βαρύτερα με άλλη διάταξη». Στο δε άρθρο 2 υπό τον τίτλο "Δημόσια επιδοκιμασία ή άρνηση εγκλημάτων" προβλέπεται ότι: «1. Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε

²³ Είναι χαρακτηριστικό ότι καθ' όλη τη διάρκεια της τριανταπεντάχρονης πορείας του μέχρι την τροποποίησή του, σε ελάχιστες περιπτώσεις είχαν αχθεί ενώπιον των δικαστηρίων υποθέσεις παραβίασης του νόμου. Η πιο χαρακτηριστική είναι αυτή του συγγραφέα Κωνσταντίνου Πλεύρη, για το βιβλίο του «Εβραίοι. Όλη η αλήθεια». Ο εν λόγω τελικά αθώωθηκε από κάθε κατηγορία με την 3/2010 απόφαση της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου, για την οποία υπάρχει ευρεία κριτική από την θεωρία. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι η εν λόγω περίπτωση κρίθηκε με το άρθρο 1 του ν. 927/1979, όπως ίσχυε πριν τροποποιηθεί.

άλλο μέσο ή τρόπο, επιδοκιμάζει, ευτελίζει ή κακόβουλα αρνείται την ύπαρξη ή τη σοβαρότητα εγκλημάτων γενοκτονιών, εγκλημάτων πολέμου, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, του Ολοκαυτώματος και των εγκλημάτων του ναζισμού που έχουν αναγνωρισθεί με αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων ή της Βουλής των Ελλήνων και η συμπεριφορά αυτή στρέφεται κατά ομάδες προσώπων ή μέλους της που προσδιορίζεται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου, «χαρακτηριστικά φύλου» ή την αναπηρία, όταν η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται κατά τρόπο που μπορεί να υποκινήσει βία ή μίσος ή ενέχει απειλητικό ή υβριστικό χαρακτήρα κατά μίας τέτοιας ομάδας ή μέλους της, τιμωρείται με τις ποινές της παραγράφου 1 του προηγούμενου άρθρου».

Ανατρέχοντας στην δικαιολογητική βάση των ανωτέρω διατάξεων και σε συνδυασμό με την ιστορική συγκυρία που επικρατούσε κατά τον χρόνο θέσπισης τους, παρατηρούμε ότι σαφής σκοπός του νομοθέτη είναι η προστασία των ομάδων εκείνων που λόγω ορισμένων κοινωνικών και πολιτισμικών και εθνοτικών χαρακτηριστικών τους, τα οποία αποτελούν την αποκλειστική βάση για την στόχευσή τους, εκτίθενται σε ενδεχόμενες προσβολές της ελευθερίας και της σωματικής τους ακεραιότητας, ακόμα και της ίδιας τους της ζωής. Στα πλαίσια της ανάγκης παρέμβασης του κράτους για την διαφύλαξη της προστασίας αυτής, άρα αποστασιοποίησής του από την θέση ουδέτερου παρατηρητή των σχέσεων μεταξύ των κοινωνιών, ο νόμος επιλέγει να περιορίσει την ελευθερία της έκφρασης, της έκφρασης του λόγου. Ο ρατσιστικός και μισαλλόδοξος λόγος αντιστρατεύεται την ίδια την ανθρώπινη αξία²⁴, την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και δυνητικά πλήθος άλλων ατομικών δικαιωμάτων (πρόσβαση στην εργασία, ελευθερία μετακίνησης, ελευθερία έκφρασης του ίδιου του θύματος κ.ά.). Εν τέλει, μέσω της προστασίας των μη προνομιούχων ομάδων τα οποία γίνονται αντικείμενο διακρίσεων, εξυπηρετείται η προαγωγή της ουσιαστικής ισότητας και του σεβασμού της διαφορετικότητας.

Παρατηρούμε λοιπόν, ότι προκειμένου περί της αντιμετώπισης του ρατσιστικού λόγου, το διακύβευμα τόσο στην περίπτωση που κατατείνουμε στον ποινικό κολασμό του, όσο και στην περίπτωση που ταχθούμε υπέρ της ανοχής αυτού, όσο αποκρουστικές και αν είναι οι

²⁴ Για τη διάσταση αυτή που διακρίνει τον ρατσιστικό λόγο από τον προσβλητικό – υβριστικό λόγο, βλ. τη μελέτη του Χ. Παπαχαράλαμπος: Νομοθετώντας για το μίσος. Το παράδειγμα του αντιρατσιστικού ν. 4285/2014, σε Νομικό Βήμα 2016, σ. 209

απόψεις που περιέχει, είναι η ίδια η δημοκρατία. Η δημοκρατία, για την οποία ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου είναι αδιαπραγμάτευτη συνθήκη ύπαρξής της, ενώ επίσης, η ελευθερία της έκφρασης, αποτελεί αναγκαίο όρο ουσιαστικής λειτουργίας της. Αποτελεί λοιπόν ζήτημα στάθμισης σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση το εάν μία συμπεριφορά υπερβαίνει τα συνταγματικά όρια και επομένως ο περιορισμός της είναι αναγκαίος και ανάλογος του βαθμού προσβολής του δικαιώματος, στο πλαίσιο της δημοκρατικής κοινωνίας.

Δεδομένου ότι σε κάθε διάταξη πρόβλεψης ποινικού αδικήματος, όπως εν προκειμένω, πρέπει να υφίσταται ένα έννομο αγαθό το οποίο προσβάλλεται από την αξιόποινη πράξη, στην περίπτωση της δημόσιας υποκίνησης βίας, ως προστατευτέο έννομο αγαθό έχει διατυπωθεί αυτό της δημόσιας τάξης Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ελληνικό ποινικό δίκαιο επικρατεί η άποψη ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν αποτελεί έννομο αγαθό. Και τούτο – σε μία απλή ανάγνωση – διότι δεν υφίσταται στον Ποινικό Κώδικα ειδικό κεφάλαιο που να προβλέπει εγκλήματα κατά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (όπως υπάρχει για την ζωή, την τιμή, την σωματική ακεραιότητα κλπ.). Αυτό δεν έχει την έννοια της υποβάθμισης της σημασίας της, αλλά αντιθέτως την αναγόρευσή της σε υπέρτερη αξία, καθώς αυτή αποτελεί συγκεκριμένη εκδήλωση της καταστατικής αρχής περί ισότητας όλων των ανθρώπων, και όχι απλώς των πολιτών ενός κράτους, ανεξαρτήτως των επιμέρους χαρακτηριστικών τους, δεσμεύει δε πρωτίστως την πολιτεία στην σχέση της με τα υποκείμενα και της απαγορεύει να εφαρμόζει πολιτικές να αντιστρατεύονται αυτή την αξία, ενώ την υποχρεώνει να λαμβάνει θετικά μέτρα διασφάλισής της και στις σχέσεις μεταξύ των κοινωνιών.²⁵ Η δημόσια τάξη, λοιπόν, δε νοείται εν προκειμένω ως ένα μοντέλο αντεγκληματικής πολιτικής που αποσκοπεί στην εξασφάλιση και μεγιστοποίηση της λειτουργικής ευρυθμίας του κοινωνικού βίου, αλλά ως διασφάλιση της ειρηνικής κοινωνικής συμβίωσης που προάγει την ελεύθερη επικοινωνία των πολιτών, και του σεβασμού προς τους νόμους, για τα οποία μία δημοκρατική έννομη τάξη οφείλει να μεριμνά, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Περαιτέρω, είναι σαφές, ότι με τις προαναφερθείσες διατάξεις του ν. 927/1979, προστατεύονται και τα έννομα αγαθά

²⁵Βλ. Α. Χουλιάρας: Η ποινικοποίηση του μισαλλόδοξου λόγου στο φιλελεύθερο και δημοκρατικό κράτος δικαίου, η ελληνική περίπτωση, σε Νομικό Βήμα 2015, σ. 1222. Έχει υποστηριχθεί όμως και αντίθετη άποψη, Ν. Παρασκευόπουλος: Η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, Ν. Μπιτζιλέκης: Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τιμή, αμφότερα στο Ι. Μανωλεδάκης και C. Prittowitz: Η Ποινική Προστασία της Ανθρώπινης Αξιοπρέπειας, σ. 76 και 100 αντίστοιχα.

της ζωής, της υγείας και της σωματικής ακεραιότητας των προσώπων κατά των οποίων στρέφεται ο λόγος που υποκινεί το μίσος εναντίον τους.

Στον νομικό κόσμο έχουν διατυπωθεί διάφορες επιμέρους ενστάσεις ως προς το περιεχόμενο των ανωτέρω διατάξεων, ιδιαίτερα του άρθρου 2, το οποίο χαρακτηρίζει ως αξιόποιο μόνο τον "αρνητισμό", την διάψευση δηλαδή ιστορικών γεγονότων ύψιστης αξίας για την ανθρωπότητα²⁶. Η κυρίως ένσταση αφορά το γεγονός ότι με τη ρύθμιση για την άρνηση ιστορικών γεγονότων καθίσταται το νομοθετικό σώμα ύπατος κριτής ιστορικών γεγονότων, κάτι που δεν ανήκει στις αρμοδιότητές του και περιορίζεται έτσι η ελευθερία της έκφρασης²⁷. Επίσης, σε μία πιο διευρυμένη θεώρηση της ανάγκης προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης, ακόμα και όταν εκφράζονται βδελυρές και αποκρουστικές ιδέες, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η απαγόρευση έκφρασης τέτοιων απόψεων συνιστά ακόμα και λογοκρισία²⁸, και ότι θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε ως κοινωνία τον μισαλλόδοξο λόγο μέσω του διαλόγου και της ενδυνάμωσης των δικών μας απόψεων.

Προσωπικά θεωρούμε, ότι η αναγωγή της προστασίας της δημόσιας τάξης ως προστατευόμενου εννόμου αγαθού στις διατάξεις του αντιρατσιστικού νόμου υποβαθμίζει την αξία και το εύρος αυτών. Νομίζω ότι ορθότερο είναι να εστιάσουμε στα εν δυνάμει δικαιώματα των θυμάτων του ρατσιστικού λόγου, τα οποία πλήττονται, όπως το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας, εργασίας, έκφρασης κλπ.²⁹ Ο ρατσιστικός λόγος απευθυνόμενος σε ένα κατά βάση πιο αδύναμο και ευάλωτο αποδέκτη, προκαλεί ένα αποτέλεσμα επιβολής σιγής σε αυτόν, κάτι που υπονομεύει την ισότητα μεταξύ των προσώπων³⁰. Αυτό είναι σαφές ότι εν τέλει υπονομεύει την ίδια την δημοκρατία, θεμελιακή αρχή της οποίας αποτελεί η ισότητα³¹. Υπό

²⁶ Στην παλαιότερη διάταξη, πριν την αναθεώρησή της, τιμωρούνταν η προσβλητική έκφραση φυλετικά διακρινουσών ιδεών.

²⁷ Βλ. Χρυσόγονο, ό.π. σ. 451.

²⁸ Βλ. άρθρο Σ. Τσακυράκη: Ελευθερία του λόγου και μισαλλοδοξία, στο Βήμα, 18.5.2013

²⁹ Βλ. Α. Χουλιάρα, ό.π. σ. 1232.

³⁰ Αυτή την άποψη, ότι δηλαδή προστατευόμενο έννομο αγαθό είναι η ίση μεταχείριση, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς και η απαγόρευση κάθε διάκρισης που αφορά το άτομο (άρθρα 4 παρ.1 και 5 παρ.1 και 2 του Συντάγματος) υιοθετεί ο και ο Άρειος Πάγος στην 858/2020 απόφασή του.

³¹ Αναλυτικά για τον αντιρατσιστικό νόμο και το προστατευόμενο έννομο αγαθό βλ. Λ. Παπαδοπούλου: Μισαλλόδοξος λόγος και θρησκεία, Μία συνταγματική αξιολόγηση, Ακαδημαϊκές Ανοικτές Εκδόσεις Κάλλιπος, η

αυτό το πρίσμα, είναι θεμιτός ο περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης, αφού άλλωστε και από το ίδιο το Σύνταγμα αυτή τελεί υπό την γενική επιφύλαξη του νόμου. Επομένως, ο νομοθετικός περιορισμός που τίθεται για την προστασία του ατόμου ή του κοινωνικού συνόλου από την καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος έκφρασης έχει επαρκές έρεισμα.

Από την άλλη πλευρά, τέτοιος λόγος που προκαλεί αυτή την εξαναγκασμένη απώθηση του θύματος (π.χ. με την απομάκρυνσή του από το σημείο που εκφράζονται οι ρατσιστικές απόψεις, για την αποφυγή επίθεσης εις βάρος του, με την οιονεί ηθελημένη απόσυρσή του από το κοινωνικό πεδίο και την αποφυγή τέλεσης νομίμων δραστηριοτήτων του υπό τον φόβο της πρόκλησης αντιδράσεων, με την σιωπή του κ.λ.π.) μπορεί να εκφράζεται και ιδιωτικά. Οπότε σε αυτή την περίπτωση δεν θα εμπίπτει στις εν λόγω διατάξεις. Ενδεχομένως, να συντρέχουν άλλα ποινικά αδικήματα. Επίσης, δεν είναι πάντα προφανές ότι το "θύμα" του ρατσιστικού λόγου θα βρίσκεται πάντα σε μειονεκτική θέση, από άποψη οικονομικής και κοινωνικής θέσης, αν και συνήθως συμβαίνει αυτό. Αυτό που ενδιαφέρει τον δημόσιο χώρο σε σχέση με τα ανωτέρω αδικήματα είναι ότι πέραν της κατ' ανάγκη προσωποποιημένης απόδοσης σε συγκεκριμένους δράστες της εγκληματικής συμπεριφοράς, οι δράστες αυτοί συνήθως ανήκουν σε μία ευρύτερη ομάδα που πρεσβεύει τις ίδιες απόψεις και "αλληλοβοηθά" τα μέλη της (με την κάλυψή τους, με την διανομή ρόλων και αξιωμάτων, με την υπόσχεση ανταλλαγμάτων, με την εκμετάλλευση της ανάγκης ή της κουφότητάς τους, με την στρεβλή ενδυνάμωση του ηθικού απογοητευμένων και περιθωριοποιημένων ατόμων, τα οποία "βρίσκουν το νόημα και την αξία της ζωής τους" καθώς και την "ηθική, προσωπική τους καταξίωση" όντας μέλη της ομάδας). Ο ρατσιστικός λόγος συνοδεύεται δηλαδή από μία αποπροσωποποιημένη εγκληματική συλλογικότητα, η οποία λόγω της δύναμης, της σύνδεσης μεταξύ των μελών και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της είναι συνήθως εμφανής στον δημόσιο χώρο. Όταν δε εκφέρεται δημόσια, χωρίς φόβο, από πρόσωπα που κατέχουν αξιώματα και προβολή, αποκτά μεγαλύτερη δυναμική και προτρέπει και τους πιο "αδύναμους και αφανείς" οπαδούς σε αντίστοιχες πράξεις, χωρίς τον φόβο τιμωρίας τους. Από την άλλη πλευρά, τα θύματα συνήθως επιλέγονται τυχαία, λόγω του ότι αυτό που επιβουλεύεται ο δράστης που μοιράζεται τις απόψεις της εγκληματικής ομάδας είναι η κατηγοριακή "ουσία" του θύματος (αλλοδαπός, ομοφυλόφιλος κ.ά.), είναι δε και τα θύματα μέλη μιας ευρύτερης συνολικά απειλούμενης ομάδας. Πλανώμενη λοιπόν αυτή η αόριστη απειλή στα μέλη της

οποία υποστηρίζει ότι το προστατευόμενο έννομο αγαθό είναι η ισότητα και η αξία του ανθρώπου, σ. 511 επ.

ομάδας των πιθανών στόχων – θυμάτων, τα εξαναγκάζει άμεσα ή έμμεσα να λαμβάνουν υπόψη και αυτή την παράμετρο στον τρόπο παρουσίας τους και συμμετοχής τους στον δημόσιο χώρο. Πρόκειται για το αποτέλεσμα επιβολής σιγής στην έκφραση ή στην άσκηση δικαιωμάτων (silencing). Όσο δε πιο μειοψηφική και περιορισμένη είναι αυτή η ομάδα, τόσο περισσότερο είναι εκτεθειμένη στον ενδεχόμενο κίνδυνο. Αυτή η εκατέρωθεν συλλογικότητα μαζί με την αίσθηση φόβου και τις συνέπειες αυτής είναι που διακρίνει το ρατσιστικό έγκλημα στον δημόσιο χώρο, από μία εγκληματική πράξη που τελείται σε ιδιωτικό χώρο, αλλά έχει παράλληλα και προσωποποιημένα ρατσιστικά χαρακτηριστικά.

Το καίριο σημείο για να κατατείνουμε στην τέλεση του αδικήματος που προβλέπει ο ν. 924/1979 είναι η επαρκής πρόκληση της διακινδύνευσης των εννόμων αγαθών. Φυσικά, πρέπει να συντρέχουν και όλες οι άλλες προϋποθέσεις που προβλέπουν οι σχετικές διατάξεις, όπως η δημόσια εκφορά του λόγου, οι πράξεις υποκίνησης, πρόκλησης, διέγερσης ή προτροπής που μπορούν να προκαλέσουν βία ή μίσος, τα χαρακτηριστικών των πρόσωπων κατά των οποίων στρέφεται ο δράστης, ώστε να χαρακτηριστεί το αδίκημα ως ρατσιστικό³², και τέλος, η προτροπή σε πράξεις βίας ή μίσους πρέπει να τελείται κατά τρόπο που θέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή να ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα της ομάδας ή των προσώπων κατά των οποίων στρέφεται. Όλα τα ανωτέρω, καθώς και το αδίκημα εν συνόλω αναλύονται και εξειδικεύονται στο ποινικό δίκαιο, στον κλάδο του οποίου ανήκει, και ερευνώνται σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση από το δικαστήριο στο οποίο άγονται προς εκδίκαση³³. Η αναφορά μας στο νόμο αυτό δεν έγινε με σκοπό την εις βάθος νομική του ανάλυση, αλλά προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως βάση για την παρουσίαση και σχολιασμό δράσεων και συμπεριφορών στην πόλη υπό το πρίσμα της εξέτασης των ορίων του δικαιώματος έκφρασης³⁴.

³² Ακόμα και αν όμως ο δράστης εσφαλμένως υπολαμβάνει ότι το πρόσωπο κατά του οποίου στρέφεται έχει αυτά τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ενώ αυτό δεν ισχύει στην πραγματικότητα, πληρούται η αντικειμενική υπόσταση του αδικήματος.

³³ Χαρακτηριστική περίπτωση που απασχόλησε τα δικαστήρια ο ν. 927/1979 είναι αυτή του Μητροπολίτη Καλαβρύτων ο οποίος καταδικάστηκε από τον Άρειο Πάγο (ΑΠ 858/2020) για δημόσια παρακίνηση βίας ή μίσους, λόγω αναρτήσεων στο προσωπικό ιστολόγιό του κατά ομοφυλοφίλων.

³⁴ Εκτός του αντιρατσιστικού νόμου 4285/2014, η Ελληνική Πολιτεία έχει θεσπίσει και άλλες διατάξεις που στοχεύουν στην καταπολέμηση ρατσιστικών συμπεριφορών. Αναφέρουμε το ν. 3304/2005 για την «εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων

2. Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 11 Σ)

Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Συντάγματος³⁵ και αποτελεί ένα από τα παλαιότερα δικαιώματα συλλογικής ή ομαδικής δράσης στο ελληνικό δίκαιο, πραγματώνεται δε μόνο με τη σύμπραξη περισσότερων προσώπων κυρίως σε δημόσιους χώρους. Το δικαίωμα της συνάθροισης τελεί σε στενή νομική συνάφεια με άλλα συνταγματικά δικαιώματα, κυρίως με την ελευθερία της έκφρασης, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και την συνδικαλιστική ελευθερία. Η σύμπραξη περισσότερων προσώπων που εκδηλώνεται στη συνάθροιση αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την άσκηση πολλών από τα άλλα ατομικά δικαιώματα.

Σύμφωνα με το άρθρο 11 Σ «1. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα. 2. Μόνο στις υπαίθριες δημόσιες συναθροίσεις μπορεί να παρίσταται η αστυνομία. Οι υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, σε ορισμένη δε περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως νόμος ορίζει». Σύμφωνα με τον ορισμό του Π. Δαγτόγλου³⁶ «συνάθροιση είναι η συγκέντρωση ιδιωτών με τον κοινό σκοπό είτε να εκφράσουν ή ανταλλάξουν γνώμες ή πληροφορίες, είτε να εκδηλώσουν ή προβάλλουν γνώμες, φρονήματα ή αιτήματα». Διακρίνεται επομένως η συνάθροιση από μία τυχαία συρροή κόσμου, από τον απλό συνωστισμό. Δεν αποκλείεται όμως η τυχαία συγκέντρωση να μετατραπεί σε συνάθροιση εάν επισυμβεί κάποιο γεγονός που θα συνενώσει τις επιμέρους βουλήσεις των συγκεντρωμένων προσώπων προς κάποιο κοινό σκοπό³⁷. Επομένως, δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο του

πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού» και το άρθρο 82^Α του Ποινικού Κώδικα υπό τον τίτλο «Εγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά ή σε βάρος ανηλικού ή αδυνάμου προσώπου», που προβλέπει ότι, αν η επιλογή του θύματος ενός εγκλήματος έγινε λόγω των χαρακτηριστικών φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, γενεαλογικών καταβολών, θρησκείας, αναπηρίας, γενετήσιου προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου, το ελάχιστο όριο ποινής αυξάνεται.

³⁵ Το ίδιο δικαίωμα προστατεύεται και στο άρθρο 11 της ΕΣΔΑ, υπό τους εκεί αναφερόμενους περιορισμούς, το άρθρο 12 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ και το άρθρο 21 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα.

³⁶ Βλ. Π. Δαγτόγλου, ό.π. σ. 734.

³⁷ Βλ. το 186/2013 Πρακτικό Επεξεργασίας του Ε΄ Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας επί του π.δ. 120/2013, στο οποίο αναφέρεται ότι «ως συνάθροιση νοείται όχι μόνο η συγκέντρωση προσώπων που πραγματοποιείται

δικαιώματος η εκ των προτέρων οργανωμένη και προγραμματισμένη συνάθροιση, αλλά προστατεύονται και οι αυθόρμητες συναθροίσεις. Άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ότι πρέπει να πρόκειται για δημόσιες και όχι ιδιωτικές συναθροίσεις. Αυτές (οι ιδιωτικές) μπορούν να πραγματοποιούνται είτε σε κλειστό είτε σε ανοιχτό χώρο. Συνάθροιση σε κλειστό χώρο, στεγασμένο ή μη, είναι αυτή που πραγματοποιείται σε χώρο περιφραγμένο με τρόπο που να μην επιτρέπει στους εκτός αυτού ευρισκομένους να συμμετέχουν σε αυτήν χωρίς την άδεια των οργανωτών της συνάθροισης.

Είναι σαφές ότι οι δημόσιες συναθροίσεις έχουν μεγαλύτερη πολιτική επιρροή καθώς και μεγαλύτερο βαθμό διακινδύνευσης της δημόσιας τάξης. Για τον λόγο αυτό προβλέπεται η δυνατότητα να παρίσταται σ' αυτές η αστυνομία, ακόμα και η απαγόρευσή τους, εάν συντρέχουν οι λόγοι που αναφέρονται στην παρ. 2 του άρθρου 11. Επί των ειδικών ρυθμίσεων για τις υπαίθριες συναθροίσεις θα αναφερθούμε κατωτέρω.

Στο περιεχόμενο του δικαιώματος της συνάθροισης ανήκει η ελευθερία του οργάνωσης, διεξαγωγής, διεύθυνσης και συμμετοχής σε οποιαδήποτε συνάθροιση χωρίς δυσμενείς συνέπειες. Επίσης, η ελευθερία του τόπου, του τρόπου και του χρόνου διεξαγωγής της. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα της φύσης και της προσφορότητας του χώρου που επιλέγεται για συνάθροιση και κατά πόσον ο περιορισμός ή αποκλεισμός κάποιων χώρων προσβάλλει τον πυρήνα του δικαιώματος. Ο προβληματισμός αυτός αναφέρεται προφανώς μόνο σε συναθροίσεις που λαμβάνουν χώρα σε δημόσιο χώρο, καθώς στον ιδιωτικό χώρο έχει προηγηθεί η απόφαση των διοργανωτών για την διεξαγωγή της και η παραχώρηση του για τον σκοπό της συνάθροισης. Γενικά θα λέγαμε ότι δεν είναι συλλήβδην και a priori αντισυνταγματικός κάθε περιορισμός ως προς τον χώρο, που αποβλέπει στην προστασία άλλων εννόμων αγαθών³⁸. Αντίστοιχα ισχύουν ως προς τους ενδεχόμενους περιορισμούς αναφορικά με τον χρόνο διεξαγωγής, π.χ. κατά τις ώρες κοινής ησυχίας. Όσον αφορά τον τρόπο, πέραν του γενικού συνταγματικού χαρακτηρισμού «ήσυχα»³⁹, ο οποίος είναι σαφές ότι

κατόπιν προηγούμενης συνεννοήσεως και προετοιμασίας, αλλά και η συγκέντρωση η οποία, παρά το ότι άρχισε χωρίς προηγούμενη συνεννόηση και προετοιμασία, όμως έλαβε στη συνέχεια τον χαρακτήρα συναθροίσεως λόγω του ότι προέκυψε η θέληση των συγκεντρωμένων προσώπων να εκδηλώσουν ή να προβάλλουν γνώμες ή φρονήματα και εν γένει να επιδιώξουν κοινό σκοπό (αυθόρμητες συναθροίσεις)».

³⁸ Π.χ. συναθροίσεις έξω από πρεσβείες ξένων κρατών, αν και είναι πολύ συχνές τέτοιου είδους συναθροίσεις. Για διαφορετικούς λόγους, είναι ενδεχόμενη η επιβολή περιορισμών σε συναθροίσεις σε κεντρικές οδικές αρτηρίες.

³⁹ Για το «ήσυχα και άοπλα» του Συντάγματος, την «ευπρέπεια» της συνάθροισης και την σχέση της με την

πρέπει να ερμηνευτεί με ευρύτητα⁴⁰, είναι δυνατή η επιβολή περιορισμών όταν οι συναθροιζόμενοι φέρουν χαρακτηριστικά και άλλα διακριτικά σύμβολα που είναι διεγερτικά βίας⁴¹. Τέλος, ο όρος «χωρίς όπλα» αφορά όχι μόνο τα όπλα με την τεχνική έννοια, αλλά κάθε τι που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για επίθεση κατά άλλου προσώπου, ακόμα και αν δεν είναι αυτός ο προορισμός του (π.χ. μάρμαρα, πέτρες κλπ.).

Νομοθετική ρύθμιση του δικαιώματος της συνάθροισης v. 4703/2020

Η νομοθετική επιφύλαξη της παρ. 2 του άρθρου 11 του Συντάγματος για την ρύθμιση του δικαιώματος των υπαίθριων συναθροίσεων παρέμενε αρρύθμιστη για περίπου 45 χρόνια από την θέσπισή της. Θεσμοθετήθηκε με το ν. 4703/2020, ο οποίος είναι ο εκτελεστικός νόμος της ανωτέρω συνταγματικής διάταξης. Μέχρι τότε, ίσχυε το αμφίβολης συνταγματικότητας ν.δ. 794/1970⁴². Ο νόμος αυτός εστιάζει στη θέσπιση των προϋποθέσεων για την απαγόρευση μίας συνάθροισης και στην επιβολή περιορισμών, επιχειρώντας μία εναρμόνιση με τις γενικές συνταγματικές προϋποθέσεις.

Κύριο στοιχείο που εισάγει ο νόμος είναι η θέσπιση ενός συστήματος έγκαιρης γνωστοποίησης της συνάθροισης, χωρίς ωστόσο η παράλειψη αυτής να επηρεάζει τη νομιμότητά της. Σύμφωνα με το άρθρο 3 ο οργανωτής της συνάθροισης έχει την υποχρέωση να γνωστοποιήσει στις αστυνομικές ή τις λιμενικές αρχές την πρόθεσή του να συγκαλέσει συνάθροιση εγκαίρως⁴³, δίνοντας πληροφορίες για τον τόπο, τον χρόνο, τον σκοπό, τον χρόνο έναρξης και εκτιμώμενης λήξης και το προτεινόμενο δρομολόγιο της συνάθροισης⁴⁴. Από την άλλη πλευρά, συναθροίσεις για τις οποίες δεν έχει προηγηθεί γνωστοποίηση είναι επιτρεπτές,

δημοκρατία της αμφισβήτησης, βλ. Κ. Μαρίνου: Ελευθερία της συνάθροισης, διαφωνία και δημοκρατία, σε Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου 2020, σ. 579.

⁴⁰ Στην πραγματικότητα, με τον όρο «ήσυχα», το Σύνταγμα θέλει να αποκλείσει από το προστατευτικό πεδίο τις βιαιοπραγίες.

⁴¹ Π.χ. μάσκες τρομοκρατικών οργανώσεων.

⁴² Οι μόνες νομοθετικές εξελίξεις της δημοκρατικής περιόδου ήταν τα π.δ. 140/1991 120/2013.

⁴³ Σύμφωνα με το άρθρο 3 του π.δ. 73/2020, το οποίο έχει εκδοθεί κατ' εξουσιοδότηση του ν. 4703/2020, ο χρόνος ενημέρωσης ορίζεται σε 48 ώρες πριν την διεξαγωγή της συνάθροισης.

⁴⁴ Από την υποχρέωση γνωστοποίησης εξαιρούνται οι πορείες της επετείου του Πολυτεχνείου και της εργατικής Πρωτομαγιάς.

εάν δεν διαφαίνονται κίνδυνοι διασάλευσης της δημόσιας ασφάλειας και σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής. Στην περίπτωση αυτή η αστυνομική αρχή καλεί τους συμμετέχοντες να ορίσουν οργανωτή, εφόσον οι συνθήκες το επιτρέπουν και να δύναται επιβάλει περιορισμούς σε αυτήν. Εάν δεν υπάρξει συμμόρφωση στα ανωτέρω, η αστυνομική αρχή δύναται να προβεί στην διάλυση της συνάθροισης, ενημερώνοντας παράλληλα και τον αρμόδιο εισαγγελέα πρωτοδικών.

Η ρύθμιση αυτή αποπνέει μία καχυποψία του νομοθέτη ως προς την μεταχείριση των αυθόρμητων ή έκτακτων συναθροίσεων. Η δυνατότητα της αστυνομίας για διάλυση της συνάθροισης σε περίπτωση μη τήρησης των εν λόγω διατυπώσεων, καθιστά στην ουσία αναγκαία την προηγούμενη διοικητική άδεια για την πραγματοποίηση της συνάθροισης, κάτι που δεν συνάδει ούτε με το γράμμα ούτε με το πνεύμα της συνταγματικής διάταξης⁴⁵. Άλλωστε, η δυνατότητα της αστυνομίας να προβαίνει σε διάλυση της συνάθροισης, υφίσταται και σε συναθροίσεις που έχουν εκ των προτέρων γνωστοποιηθεί εφόσον η συνάθροιση μετατρέπεται σε βίαιη, με την διάπραξη σοβαρών αξιοποιώνων πράξεων (άρθρο 9 παρ. 1 περίπτ. γ).

Περαιτέρω, ο νόμος προβαίνει σε μία εξειδίκευση των λόγων απαγόρευσης, περιορισμού και διάλυσης μιας υπαίθριας συνάθροισης. Ως λόγοι απαγόρευσης αναφέρονται: α) η αναφερόμενη στο ίδιο το συνταγματικό κείμενο απειλή σοβαρού κινδύνου για την δημόσια ασφάλεια, με τη νομοθετική εξειδίκευση της ιδιαίτερας πιθανής διάπραξης σοβαρών εγκλημάτων, ιδίως κατά της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας, της ιδιοκτησίας και της πολιτειακής εξουσίας, β) η απειλή σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής σε ορισμένη περιοχή και γ) εάν πρόκειται για δημόσια υπαίθρια συνάθροιση ο σκοπός της οποίας αντιτίθεται προς τον σκοπό ήδη προγραμματισμένης γνωστοποιηθείσας και μη απαγορευθείσας συνάθροισης που πραγματοποιείται ή βρίσκεται σε εξέλιξη στην ίδια περιοχή ή εγγύς της ίδιας περιοχής και κατά το ίδιο χρονικό διάστημα⁴⁶. Η εισαγωγή του τρίτου λόγου

⁴⁵ Βλ. μεταξύ άλλων. Χ. Ανθόπουλος: Υποχρέωση γνωστοποίησης και δυνατότητα διάλυσης των συναθροίσεων, σε www.constitutionalism.gr.

⁴⁶ Ο διοργανωτής μίας συνάθροισης που απαγορεύτηκε μπορεί να ζητήσει την αναστολή εκτέλεσης της σχετικής απόφασης από την Επιτροπή Αναστολών του Συμβουλίου της Επικρατείας (άρθρο 12 του νόμου). Μάλιστα, η υποβολή της αίτησης αναστολής μπορεί να γίνει χωρίς την παράλληλη κατάθεση της αίτησης ακύρωσης (κύριο ένδικο βοήθημα), όπως προβλέπεται γενικά σε όλες τις αιτήσεις αναστολής. Εάν γίνει δεκτή η αίτηση αναστολής, οφείλει να καταθέσει την σχετική αίτηση ακύρωσης εντός δεκαήμερου από την χορήγηση της αναστολής, αλλιώς

απαγόρευσης, στην ουσία η δυνατότητα απαγόρευσης της αντιδιαδήλωσης, σύμφωνα με τους σκοπούς του νομοθέτη, πρέπει να ενεργοποιείται μόνο στην περίπτωση που η αντιδιαδήλωση κινδυνεύει να καταστεί βίαιη, οπότε εμπίπτει σε έναν από τους δύο προηγούμενους λόγους απαγόρευσης (σοβαρός κίνδυνος για την δημόσια ασφάλεια, απειλή σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής). Επομένως, χρήζει ιδιαίτερης δικαιολόγησης και πρέπει να αποτελεί το "ultimum refugium" των αρχών, οι οποίες προηγουμένως πρέπει να έχουν εξαντλήσει άλλα μέσα που καθιστούν δυνατή την πραγματοποίηση της συνάθροισης (υπόδειξη άλλης περιοχής για την πραγματοποίησή της, επαρκής περιφρούρηση των συναθροίσεων).

Τρόποι περιορισμού μιας συνάθροισης είναι η πραγματοποίησή της σε ορισμένο τμήμα της οδού (π.χ. λωρίδα κυκλοφορίας) ή στο πεζοδρόμιο, η αλλαγή του σημείου όπου πρόκειται να πραγματοποιηθεί, η υποχρέωση για απομάκρυνση ατόμων που κρίνονται ως επικίνδυνα κ.ά. Κάθε περιορισμός πρέπει να γνωστοποιείται εγκαίρως στον οργανωτή και να είναι αιτιολογημένος. Ο νόμος αναφέρει ως λόγους περιορισμού την σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής της περιοχής που λαμβάνει χώρα η συνάθροιση, με συνεκτίμηση του αριθμού των συμμετεχόντων και των ιδιαίτερων τοπικών και κυκλοφοριακών συνθηκών.

αυτή παύει αυτοδικαίως. Αυτή η ρύθμιση από δικονομική άποψη είναι ιδιαίτερη, καθώς εισάγει εξαίρεση από την κατά τη γενική διαδικασία υποχρέωση επί ποινή απαραδέκτου της αίτησης αναστολής, άσκηση της αίτησης ακύρωσης. Ανάλογη, όχι όμως ακριβώς ίδια δικονομική αντιμετώπιση, περιλαμβάνεται στο νόμο για τα δημόσια έργα, όπου είναι δυνατή η άσκηση αίτησης ακύρωσης και αναστολής με το ίδιο δικόγραφο, όταν ζητείται ακύρωση αποφάσεων της Α.Ε.Π.Π. κατά το προσυμβατικό στάδιο (άρθρο 372 ν. 4412/2016). Αν και δεν αναφέρεται τίποτα σχετικό στην αιτιολογική έκθεση του νόμου, φρονούμε ότι ο λόγος εισαγωγής αυτής της ρύθμισης είναι η όσο το δυνατό αμεσότερη παροχή προσωρινής δικαστικής προστασίας από το ανώτατο δικαστήριο, λόγω της σπουδαιότητας που αναγνωρίζει ο νόμος στο σχετικό δικαίωμα. Αυτό όμως, κατά την γνώμη μας δεν δικαιολογεί την ιδιαίτερη αυτή ρύθμιση, καθώς αφενός, λόγω της μη παράλληλης κατάθεσης αίτησης ακύρωσης, δεν έχει το δικαστήριο τη δυνατότητα να ελέγξει το προδήλως ή μη βάσιμο των λόγων αυτής, που αποτελεί αυτοτελή λόγο αποδοχής της αίτησης αναστολής, αφετέρου τέτοια ρύθμιση δεν προβλέπεται και για την παροχή προσωρινής δικαστικής προστασίας επί άλλων δικαιωμάτων, όπως του δικαιώματος της απεργίας, που η επίλυση των ζητημάτων έχει και σε αυτά επείγοντα χαρακτήρα. Από την έρευνά μας, η μόνη περίπτωση που απασχόλησε έως τώρα το Συμβούλιο της Επικρατείας ο ν. 4703/2020 σε επίπεδο αίτησης αναστολής με αίτημα έκδοσης προσωρινής διαταγής κατά απόφασης της αστυνομίας για απαγόρευση συνάθροισης είναι η αίτηση αναστολής του Γιάνη Βαρουφάκη, ως επικεφαλής του κόμματος Μέρα25 κατά της απόφασης του Αρχηγού της Ελληνικής Αστυνομίας περί απαγόρευσης των υπαίθριων συναθροίσεων σε όλη την Επικράτεια για το διάστημα 15-18 Νοεμβρίου 2020, λόγω της ανάγκης επιβολής έκτακτων μέτρων για την προστασία από τον κορωνοϊό. Η αίτηση απορρίφθηκε με την 624/2020 απόφαση της Επιτροπής Αναστολών της Ολομέλειας του ΣτΕ, η οποία έκανε λόγο για ένα «πράγματι αυστηρό, αλλά αναγκαίο για την προστασία της δημόσιας υγείας μέτρο».

Ειδικότερους περιορισμούς ανάλογα με τον πληθυσμό της πόλης που διεξάγεται η συνάθροιση προβλέπει το π.δ. 120/2013, το οποίο εξακολουθεί να ισχύει. Ενδιαφέρον είναι ότι οι εν λόγω περιορισμοί δεν ισχύουν για τα πολιτικά κόμματα που εκπροσωπούνται στη Βουλή, τις τριτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις και προκειμένου περί συναθροίσεων ιστορικού ή επετειακού χαρακτήρα.

Ένα άλλο στοιχείο που εισάγει ο νόμος είναι ο θεσμός του οργανωτή μιας δημόσιας συνάθροισης. Ο οργανωτής αποτελεί το πρόσωπο που συνδιαλέγεται με τις αρχές για τον τρόπο διεξαγωγής μιας συνάθροισης, μεριμνά για την ομαλή διεξαγωγή της λαμβάνοντας κάθε πρόσφορο μέτρο, ορίζει επαρκή αριθμό ατόμων για την περιφρούρηση της συνάθροισης και προβαίνει στη γνωστοποίησή της (άρθρο 4). Αν και η πρόβλεψη του οργανωτή κρίνεται ως ένα θετικό μέτρο για την διασφάλιση της επικοινωνίας των αρχών με τους μετέχοντες στη συνάθροιση δι' αυτού και της συνεργασίας αμφοτέρων για την ομαλή διεξαγωγή της, εντούτοις η πρόβλεψη αστικής ευθύνης αυτού για αποζημίωση όσων υπέστησαν βλάβη ζωής, σωματικής ακεραιότητας ή ιδιοκτησίας από συμμετέχοντες στη συνάθροιση (άρθρο 13), είναι εξόχως προβληματική. Από την ευθύνη απαλλάσσεται μόνο εάν αποδείξει ότι έλαβε όλα τα πρόσφορα μέτρα για την αποφυγή τους. Το βάρος αυτό, και μάλιστα για συμπεριφορές άλλων, καθιστά ιδιαίτερα αποτρεπτική την απόφαση για την πραγματοποίηση μιας συνάθροισης, καθώς είναι δύσκολη η ανάληψη μιας τέτοιας ευθύνης, ιδίως σε διαδηλώσεις με έντονο πολιτικό και κοινωνικό ενδιαφέρον και με μαζική συμμετοχή, όπου η εκτροπή τους είναι ιδιαίτερα πιθανή. Επίσης, είναι σχεδόν βέβαιο ότι σε αυθόρμητες συναθροίσεις, όπου και πάλι πρέπει να οριστεί οργανωτής, μετά από πρόσκληση της αστυνομίας, είναι πολύ δύσκολο να βρεθεί κάποιος να αναλάβει το σχετικό ρόλο.

Από τη συνολική επισκόπηση των ρυθμίσεων του νόμου (κυρίως για την υποχρέωση γνωστοποίησης και το ενδεχόμενο διάλυσης μη γνωστοποιηθείσας συνάθροισης και για την αστική ευθύνη του οργανωτή) παρατηρούμε ότι αν και ο διακηρυγμένος σκοπός του νόμου είναι η εξειδίκευση των συνταγματικών περιορισμών⁴⁷, στην πραγματικότητα όμως επιχειρεί μία "τυποποίηση" του δικαιώματος της συνάθροισης. Αυτό το εντοπίζουμε στο ότι οι εκ των προτέρων γνωστοποιημένες στις αστυνομικές αρχές συναθροίσεις αποτελούν τον κανόνα για την εφαρμογή των ρυθμίσεων του νόμου, οι δε αυθόρμητες, καθώς δεν θα μπορούσαν να απαγορευτούν, οφείλουν, με όσο δυνατόν πιο άμεσο τρόπο να περιβληθούν του τύπου των εκ

⁴⁷ Βλ. σχετικά την εισαγωγή της αιτιολογικής έκθεσης του νόμου.

των προτέρων γνωστοποιημένων. Περαιτέρω, η αστική ευθύνη του οργανωτή, αποτελεί ένα λόγο ανάσχεσης ενδεχόμενων συναθροίσεων. Είναι προφανές ότι υπό το βάρος πολλών συναθροίσεων που ουσιαστικά “έκλιναν” το κέντρο της πρωτεύουσας χωρίς προειδοποίηση ή ακόμα και συναθροίσεων που κατέληγαν σε βίαια επεισόδια μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας, ο νομοθέτης έκρινε ότι πρέπει να τεθεί ένα πιο συγκεκριμένο πλαίσιο. Όμως, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η συνάθροιση, ο δρόμος, αποτελεί το καταφύγιο των αδυνάτων, όσων δεν έχουν τα μέσα, την οργάνωση, την υποστήριξη και την επιρροή να κάνουν τα αιτήματά γνωστά και να διεκδικήσουν την ικανοποίησή τους. Εάν αποθαρρύνονται ή παρεμποδίζονται στην άσκηση αυτού του δικαιώματός τους, με την θέσπιση διατυπώσεων και περιορισμών στους οποίους αδυνατούν να ανταποκριθούν, ουσιαστικά οδηγούνται προς την αορατότητα και τον υποσκελισμό των ελευθεριών τους⁴⁸. Σε κάθε περίπτωση είναι χρέος της πολιτείας να διασφαλίζει τις συνθήκες και να παρέχει τα μέσα για να καθιστά δυνατή και πρόσφορη την άσκηση του δικαιώματος της συνάθροισης, ακόμα και εάν ο σκοπός αυτής (της συνάθροισης) είναι η αντίθεση σε αποφάσεις και ρυθμίσεις που έχει ή σκοπεύει να θέσει σε ισχύ.

⁴⁸ Βλ. σχετικά το άρθρο του Α. Καϊδατζή στην Αυγή 5.7.2020.

3. Το δικαίωμα στην καλλιτεχνική έκφραση (άρθρο 16 παρ. 1 Σ)

Σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος «Η τέχνη ... είναι ελεύθερη η ανάπτυξη και η προαγωγή της αποτελεί υποχρέωση του κράτους». Κατά τον Δαγτόγλου τέχνη είναι κάθε δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας. Ο ορισμός αυτός, αν και ευρύς ως προς το περιεχόμενό του, πρακτικά δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ασφαλές σχήμα για τον χαρακτηρισμό κάποιου έργου ως έργου τέχνης ή μη. Η ένταξη στον όρο τέχνη μόνο των αναγνωρισμένων καλών τεχνών, αφήνει ακάλυπτα πρωτοεμφανιζόμενα καλλιτεχνικά είδη, τα οποία κατά τεκμήριο, χρήζουν μεγαλύτερης προστασίας. Από την άλλη πλευρά, το τι είναι τέχνη, δεν μπορεί να εναπόκειται μόνο στον χαρακτηρισμό που του δίνει ο δημιουργός του ή ακόμα και τα μέλη της καλλιτεχνικής κοινότητας, πολύ δε περισσότερο, στο αν το κράτος αναγνωρίζει κάτι ως τέχνη. Ορθότερο είναι να γίνεται σε κάθε περίπτωση ένας συγκερασμός επιμέρους χαρακτηριστικών, προκειμένου να καταλήξει κανείς εάν το συγκεκριμένο έργο που πρέπει να κριθεί (λόγω επικαλούμενων προσβολών εξ αυτού άλλων εννόμων αγαθών) αποτελεί τέχνη⁴⁹. Πρέπει πάντως να τονιστεί εκ των προτέρων ότι η άρνηση χαρακτηρισμού ενός έργου ως έργου τέχνης δεν μπορεί να στηρίζεται μόνο στο ότι αυτό έχει προκλητικό, ανατρεπτικό ή "επικίνδυνο" περιεχόμενο. Η προστασία της τέχνης από τέτοιες αυθαίρετες επεμβάσεις της κρατικής, και όχι μόνο εξουσίας, αποτελεί άλλωστε τον δικαιολογητικό λόγο της απερίφραστης συνταγματικής διατύπωσης, χωρίς νομοθετική επιφύλαξη, για την ελευθερία της τέχνης.

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω και για το δικαίωμα της έκφρασης, η ελευθερία της τέχνης, δεν απαλλάσσει από την υποχρέωση τήρησης των γενικών νόμων. Η ανεπιφύλακτη συνταγματική προστασία της δεν δικαιολογεί πράξεις που θίγουν είτε δικαιώματα άλλων⁵⁰ (π.χ. της ιδιοκτησίας με την χρησιμοποίηση τοίχου) είτε γενικές διατάξεις (π.χ. ο αρχιτέκτονας δεν μπορεί να επικαλεστεί την τέχνη για την ανέγερση κτιρίου το οποίο παραβιάζει τις

⁴⁹ Βλ. Σ. Βλαχόπουλος: Άρθρο 16, σε Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο, από Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, syntagmawatch.gr, 2023. Για την δυσκολία διατύπωσης ορισμού βλ. και Κ. Χρυσόγono, ό.π., σ. 502 και Β. Σκουρή: Σύνταγμα και Ηθική, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα 2024, σ. 65, ο οποίος σημειώνει ότι κάθε επίσημος ορισμός ή αυθεντικός χαρακτηρισμός παρουσιάζει το μειονέκτημα να αποδοκιμάζει και να θέτει έτσι εκτός συνταγματικής προστασίας κάποιες μορφές έκφρασης των ανωτέρω δραστηριοτήτων (εννοεί τα μέσα έκφρασης τέχνης), διότι κρίνονται εσφαλμένες, περιθωριακές, ακαλαίσθητες, άσεμνες, αντιαισθητικές, προκλητικές, αντεθνικές, ανήθικες κ.ο.κ.

⁵⁰ Η επίκληση της ελευθερίας της τέχνης μπορεί να γίνει και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών.

ισχύουσες πολεοδομικές διατάξεις)⁵¹. Το ζητούμενο είναι οι γενικοί νόμοι να μην στρέφονται κατά ορισμένου προσώπου ή κατά ορισμένης καλλιτεχνικής δημιουργίας, ούτε να καθιστούν αδύνατη ή να δυσχεραίνουν δυσανάλογα την άσκηση της τέχνης, της οποίας η ανάπτυξη και προαγωγή αποτελούν υποχρέωση του κράτους.

Στην ελευθερία της τέχνης περιλαμβάνεται η ελευθερία παραγωγής έργων τέχνης και την ελευθερία πρόσβασης του κοινού στα έργα τέχνης. Και στις δύο διαστάσεις της η ελευθερία της τέχνης σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό άμεσα με το χώρο της πόλης. Η τέχνη γεννιέται μέσα στην πόλη, καθώς οι καλλιτέχνες ζουν, κινούνται και δημιουργούν μέσα σε αυτήν. Από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα η τέχνη γίνεται πιο εξωστρεφής και πιο "κοινή." Βγαίνει από τον κλειστό χώρο των γκαλερί και των εκθέσεων και συναντά τους απλούς πολίτες στην πιο άμεση μορφή της, χρησιμοποιώντας είτε πιο εφήμερα (π.χ. happenings, δρώμενα) είτε πιο μόνιμα μέσα (εικαστικές εγκαταστάσεις, παρεμβάσεις στο αστικό τοπίο). Από την άλλη πλευρά, το ευρύ κοινό αναζητά και αντιλαμβάνεται την τέχνη πέρα από τα ακαδημαϊκά καθιερωμένα πρότυπα. Έτσι αναπτύσσονται νέα "δυναμικά" είδη τέχνης, τα οποία ανάλογα της αποδοχής του κοινού, μπορούν είτε ακόμα και να μετατραπούν σε κοινωνικά ρεύματα, είτε αφορούν περιορισμένο κοινό, το οποίο ταυτίζεται με τις ιδέες και την αισθητική που αυτά προεβάζουν. Στην σχέση αυτή καλλιτεχνών και κοινού δεν απουσιάζουν και οι συγκρούσεις, οι οποίες ενίοτε είναι ιδιαίτερα σφοδρές. Τα συνήθη δικαιώματα τα οποία εμπλέκονται είναι η θρησκεία, η προσωπικότητα – τιμή, ενώ κεντρικό ρόλο παίζει η έννοια των "χρηστών ηθών". Το κράτος, από την άλλη πλευρά επηρεάζει με τις επιλογές του την τέχνη στην πόλη, είτε άμεσα, με την τοποθέτηση καλλιτεχνικών έργων σε δημόσιους χώρους και την διενέργεια δημοσίων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων ή ακόμα και με την αρχιτεκτονική των δημοσίων κτιρίων, είτε έμμεσα, με την επιχορήγηση ορισμένων καλλιτεχνών. Επίσης, η αντιμετώπιση των καλλιτεχνών από το κράτος και η κατηγοριοποίησή τους ως επαγγελματική ομάδα, επιδρά στον τρόπο άσκησης της τέχνης τους. Παρακάτω θα αναφερθούμε σε ορισμένες διατάξεις που αφορούν την τέχνη στην πόλη, καθώς ρυθμίζουν θέματα σχετικά με την άσκηση αυτής.

⁵¹ Στην πράξη ανακύπτουν πολύ πιο σύνθετα και λεπτά ζητήματα, είτε σύγκρουσης ατομικών δικαιωμάτων είτε αντίθεσης με κανόνες δημόσιας τάξης. Π.χ. είναι πολύ συχνό καλλιτεχνικά έργα να προσβάλλονται ενώπιον των δικαστηρίων για προσβολή θρησκευτικών πεποιθήσεων ή αντίθεσης με τα χρηστά ήθη. Βλ. σχετικά Σ. Βλαχόπουλος: Τέχνη και θρησκεία, Η αμοιβαία ανεκτικότητα ως τρόπος επίλυσης των συνταγματικών συγκρούσεων, σε Δικαιώματα του Ανθρώπου 2016, σ. 67.

Η θεσμοθετημένη ένταξη καλλιτεχνικών έργων σε δημόσιους χώρους (ν. 2557/1997)

Με το ν. 2557/1997⁵² προβλέπεται η υποχρέωση για τοποθέτηση εικαστικών έργων τέχνης σε κάθε δημόσιο κτίριο που ανεγείρεται. Σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ. 5, το 1% της συμβατικής δαπάνης κατασκευής δημόσιων κτιρίων και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου αυτών διατίθεται για τη δημιουργία ή αγορά και τοποθέτηση εικαστικών έργων σε αυτό. Ως εικαστικό έργο, για τους σκοπούς του νόμου, νοείται κάθε έργο εικαστικής τέχνης ή περισσότερα έργα της ίδιας ή διαφορετικών εικαστικών τεχνών τα οποία αποτελούν ενιαίο σύνολο και τοποθετούνται στον ίδιο χώρο.

Η νομική αντιμετώπιση των καλλιτεχνών δρόμου

Με το ν. 4751/2018 καταργήθηκε το άρθρο 407 του Ποινικού Κώδικα, το οποίο τιμωρούσε την επαιτεία. Με την επίκληση του άρθρου αυτού είχαν προσαχθεί σε πολλές περιπτώσεις καλλιτέχνες δρόμου. Η ύπαρξη του εν λόγω αδικήματος κρίθηκε ως αντίθετη με το φιλελεύθερο ποινικό σύστημα, που απαιτεί για το αξιόποιο άδικες, προσβλητικές πράξεις. Με τον όρο «φυγοπονία, φιλοχρηματία» καθίστατο φανερή η ποινικοποίηση της σκέψης, του φρονήματος, και όχι η ίδια η πράξη. Για τον λόγο αυτό, καταργήθηκε. Περαιτέρω, με αφορμή την πανδημία του κορωνοϊού οι μουσικοί του δρόμου εντάχθηκαν στο Ψηφιακό Μητρώο Καλλιτεχνών του Υπουργείου Πολιτισμού, αναγνωρίστηκαν ως επαγγελματική κατηγορία και επιδοτήθηκαν.

Το υπό κατάθεση νομοσχέδιο του Υπουργείου Πολιτισμού για το ελληνόφωνο τραγούδι

Στις 14.3.2024 έληξε η δημόσια διαβούλευση επί του νομοσχεδίου του Υπουργείου Πολιτισμού υπό τον τίτλο «Μέτρα για τη διαφύλαξη και την ανάδειξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, την προστασία και την ενίσχυση του ελληνόφωνου τραγουδιού και της ορχηστρικής μουσικής απόδοσης του ελληνόφωνου τραγουδιού και την προστασία και διάχυση της ελληνικής γλώσσας στο πλαίσιο της διαφύλαξης και ανάδειξης της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς». Με το νομοσχέδιο αυτό επιχειρείται η ανάδειξη του ελληνόφωνου τραγουδιού ως άυλη πολιτιστική κληρονομιά με τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων. Από αυτά,

⁵² Ο νόμος αυτός αντικατέστησε τον ν. 1854/1989.

ενδιαφέρον σε σχέση με το δικαίωμα της έκφρασης, της καλλιτεχνικής ελευθερίας, αλλά και άλλα δικαιώματα (της οικονομικής ελευθερίας), παρουσιάζουν οι ρυθμίσεις σε σχέση με την εφαρμογή ποσοστού υποχρεωτικής μετάδοσης ελληνόφωνου τραγουδιού και ορχηστρικής μουσικής απόδοσης ελληνόφωνου τραγουδιού στους κοινόχρηστους χώρους των ξενοδοχειακών και σύνθετων τουριστικών καταλυμάτων, των εμπορικών κέντρων, καζίνο, στα μέσα μαζικής μεταφοράς και στους χώρους αναμονής επιβατών αεροδρομίων και λιμένων. Συγκεκριμένα, το ποσοστό αυτό ορίζεται σε 45% και παράλληλα οι έχοντες την εκμετάλλευση των χώρων αυτών υποβάλλουν το πρώτο δεκαπενθήμερο κάθε ημερολογιακού εξαμήνου στον Οργανισμό Πνευματικής Ιδιοκτησίας τους μορφοτύπους (format) από τους οποίους προκύπτει η τήρηση της υποχρέωσης αυτής. Περαιτέρω, οι ελληνικές οπτικοακουστικές παραγωγές και οι κινηματογραφικές ταινίες που χρηματοδοτούνται από τον δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, υποχρεούνται να ενσωματώνουν ελληνόφωνα τραγούδια ή ελληνική ορχηστρική μουσική σε ποσοστό 70% της μουσικής τους επένδυσης. Τέλος, για τους ραδιοφωνικούς σταθμούς που εκπέμπουν ξενόγλωσση μουσική, προβλέπεται προσαύξηση του επιτρεπόμενου ανώτατου χρόνου μετάδοσης διαφημιστικών μηνυμάτων, εφόσον αυξήσουν τα ποσοστά μετάδοσης ελληνόφωνης μουσικής. Για τους παραβάτες των διατάξεων αυτών προβλέπεται η επιβολή διοικητικών προστίμων, που κυμαίνονται από 2.000 έως 20.000 ευρώ.

Το νομοσχέδιο αυτό, που με μία απλή ανάγνωση μοιάζει να προέρχεται από άλλη εποχή, κατά την κρίση μας παραβιάζει πληθώρα συνταγματικών διατάξεων που κατοχυρώνουν ατομικά δικαιώματα. Και τούτο, διότι ο σκοπός της θέσπισης της υποχρέωσης για την σε ορισμένο ποσοστό μετάδοση ελληνόφωνου τραγουδιού, ήτοι η ανάδειξη του ελληνόφωνου τραγουδιού, δεν αποτελεί κάποιο άλλο υπέρτερο έννομο αγαθό, για χάρη του οποίου πρέπει να υποσκελιστούν τα δικαιώματα έκφρασης, άσκησης οικονομικής δραστηριότητας και καλλιτεχνικής έκφρασης. Είναι προφανές ότι η μουσική που ακούγεται σε ένα εμπορικό κέντρο, αποτελεί συνειδητή επιλογή του εκμεταλλευόμενου αυτό, καθώς έχει αποδειχθεί η επίδρασή της στην κατανάλωση. Επιπλέον, η υποχρέωση των δημιουργών του κινηματογράφου να επενδύουν σε ορισμένο ποσοστό με ελληνόφωνη μουσική τις ταινίες τους, εάν αυτές έχουν λάβει κρατική χρηματοδότηση, παραβιάζει ευθέως την καλλιτεχνική τους ελευθερία. Ενώ, όπως έχει διευκρινιστεί από την αρμόδια υπουργό, τα κριτήρια για την χρηματοδότηση ταινιών δεν έχουν αλλάξει και δεν συνδέονται με το συγκεκριμένο νομοσχέδιο, εντούτοις, σε περίπτωση που κάποιος δημιουργός τύχει επιδότησης, οφείλει να υπακούσει στις ρυθμίσεις αυτές. Ακόμα και στην περίπτωση των ραδιοφωνικών σταθμών, ενώ

δεν τίθεται κάποια υποχρέωση, αλλά μόνο κίνητρο, η εισαγωγή της ελληνόφωνης μουσικής εν τέλει πλήττει το δημόσιο αγαθό της χρήσης των ραδιοσυχνοτήτων και δικαιώματα των ακροατών, καθώς είναι αναγκασμένοι σε ακρόαση περισσότερων διαφημιστικών μηνυμάτων. Οι αντιδράσεις του καλλιτεχνικού κόσμου για το εν λόγω νομοσχέδιο είναι ποικίλες, υπάρχουν όμως και υποστηρικτές του, κυρίως από την πλευρά των μουσικών δημιουργών. Μένει να δούμε εάν αυτό το νομοσχέδιο θα ψηφιστεί εν τέλει ως έχει και το πώς θα λειτουργήσει στην πράξη.

4. Η θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13 Σ)

Στο άρθρο 13 του Συντάγματος κατοχυρώνεται η θρησκευτική ελευθερία υπό τις δύο εκδηλώσεις της, της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και της ελευθερίας της λατρείας⁵³. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι πρωτίστως θέμα προσωπικής εσωτερικής αντίληψης για τον θεό και περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής μιας συγκεκριμένης θρησκείας, εγκατάλειψης της θρησκείας εν γένει, αθησκείας ή αθεΐας, χωρίς δυσμενείς επιπτώσεις⁵⁴. Αν και δεν προκύπτει από το ίδιο το συνταγματικό κείμενο, το άρθρο 13 παρ. 1 πρέπει να ερμηνεύεται ώστε να περιλαμβάνει και το δικαίωμα εξωτερίκευσης της θρησκευτικής συνείδησης, εκδήλωσης και διακήρυξης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης και το δικαίωμα του καθενός να αποκρούει οποιαδήποτε ενέργεια έρχεται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Η ευρύτερη αυτή ερμηνεία είναι αναγκαία ώστε να τύχει πληρέστερης προστασίας το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, ώστε να αντιστοιχεί με το περιεχόμενο του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, εδράζεται δε στην συνδυασμένη ερμηνεία των άρθρων 2 παρ. 1 και 13 του Συντάγματος⁵⁵. Επίσης, η ελευθερία

⁵³ Τα δικαιώματα αυτά προστατεύονται και από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, το οποίο όμως έχει ευρύτερη διατύπωση και κατοχυρώνει την ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και πεποιθήσεως, χωρίς τον επιθετικό προσδιορισμό "θρησκευτικής". Αυτό δεν σημαίνει ότι και από το Ελληνικό Σύνταγμα αφήνει ακατοχύρωτη την ελευθερία της συνειδήσεως εν γένει. Αυτή καλύπτεται από το άρθρο 2 παρ.1, περί του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου ως πρωταρχικής υποχρέωσης της πολιτείας, και από άλλα επιμέρους άρθρα, όπως το άρθρο 5 (ελεύθερη ανάπτυξη προσωπικότητας) και το άρθρο 14 (ελευθερία της έκφρασης). Σχετική διάταξη για την θρησκευτική ελευθερία περιέχει και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (άρθρο 18), καθώς και η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 18).

⁵⁴ Αν και οι λόγοι για τους οποίους κάποιος αποφάσισε να αλλάξει θρησκεία είναι κατ' αρχήν αδιάφοροι, όταν αυτό έχει έννομες συνέπειες, δύναται η πολιτεία να ελέγξει εάν έγινε προσποιητά ή ευκαιριακά για να τύχει συγκεκριμένης αντιμετώπισης. Π.χ. η διαπίστωση της γνησιότητας των θρησκευτικών πεποιθήσεων όταν προβάλλεται ως αιτία δίωξης ενός προσώπου για να του αναγνωρισθεί η ιδιότητα του πρόσφυγα, έχει εύλογο πολιτειακό ενδιαφέρον. Δύσκολα θα μπορούσε να υποστηριχθεί όμως ότι είναι νόμιμος ένας τέτοιος κρατικός έλεγχος πεποιθήσεων, περί της δήλωσης γονέων ότι το τέκνο τους λόγω διαφορετικής θρησκείας θα πρέπει να απαλλαγεί από το μάθημα των θρησκευτικών και την συμμετοχή στην πρωινή προσευχή.

⁵⁵ Βλ. Α. Αιμιλιανίδης: Σύνταγμα, ερμηνεία κατ' άρθρο, άρθρο 13, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Syntagmawatch 2023, σ. 7.

της θρησκευτικής συνείδησης περιέχει και το δικαίωμα του καθενός να αποσιωπά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή την ανυπαρξία τους⁵⁶.

Ενώ η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης υπό την στενή της έννοια είναι απαραβίαστη, καθώς αφορά τις μύχιες σκέψεις του ανθρώπου, η εξωτερίκευση αυτής υπόκειται σε περιορισμούς. Ενώ λοιπόν μπορεί κανείς να πιστεύει σε οποιαδήποτε θρησκεία, ακόμα και μη γνωστή, εάν εκδηλώνει την πίστη αυτή με τρόπο που έρχεται σε αντίθεση με τη δημόσια τάξη, η ελευθερία αυτή υπόκειται σε περιορισμούς.

Η εξωτερίκευση των θρησκευτικών πεποιθήσεων αν και δεν ταυτίζεται με την ελευθερία της λατρείας, καλύπτεται σε κάποιο τμήμα της από αυτήν. Η λατρεία αποτελεί ίσως την σπουδαιότερη, αλλά όχι την μοναδική εκδήλωση της άσκησης της θρησκείας. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μπορούν να εκδηλώνονται ατομικά ή συλλογικά, γραπτά ή προφορικά, στάσιμα ή εν κινήσει. Η θρησκευτική λατρεία δεν περιορίζεται αναγκαία μόνο σε τελετές και προσευχές εντός κλειστών χώρων, αλλά συχνά εκδηλώνεται στον δημόσιο χώρο, π.χ. με λιτανεία θρησκευτικών εικόνων, περιφορά επιταφίου στο ορθόδοξο δόγμα, δημόσια προσευχή μουσουλμάνων. Ουσιώδες συνεπώς για την ελεύθερη άσκηση της λατρείας κάθε θρησκείας είναι το δικαίωμα της συνάθροισης για θρησκευτικούς σκοπούς⁵⁷. Το κράτος οφείλει να απέχει από την επιβολή αυθαίρετων μέτρων που παρεμποδίζουν την τέλεση θρησκευτικών εκδηλώσεων σε δημόσιο χώρο, όταν δεν παραβιάζονται οι γενικές διατάξεις. Σε περίπτωση αντίδρασης ατόμων που ανήκουν σε άλλη θρησκεία/δόγμα και θεωρούν ότι θίγονται από την δημόσια εκδήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων άλλων, το κράτος, ασκώντας τη ρυθμιστική του εξουσία στη δημόσια σφαίρα και στη σχέση του με τις διάφορες θρησκείες, δόγματα και πεποιθήσεις, έχει καθήκον να παραμείνει ουδέτερο και αμερόληπτο, λαμβάνοντας τα

⁵⁶ Δεν συμβιβάζεται με το άρθρο 13 παρ. 1 η υποχρέωση αναγραφής του θρησκευάτος σε δημόσια έγγραφα (π.χ. ταυτότητας). Για την ανάλυση του ζητήματος αυτού ως προς τις ταυτότητες και τις απόψεις που διατυπώθηκαν όταν το ζήτημα αυτό είχε διχάσει έντονα την ελληνική κοινωνία, βλ. Α. Αιμιλιανίδης ό.π. σ. 9.

⁵⁷ Αν και στον προαναφερθέντα ν. 4703/2020 για τις συναθροίσεις δεν γίνεται αναφορά στις θρησκευτικές συναθροίσεις και το εάν αυτές εντάσσονται στο πεδίο εφαρμογής του, έχουμε την γνώμη ότι δεν υπάγονται, καθώς το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, στο οποίο εντάσσεται και η θρησκευτική συνάθροιση, απολαμβάνει ευρύτερης συνταγματικής προστασίας, αφορά όλους, όχι μόνο Έλληνες, όπως το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 11Σ). Σχετική ρύθμιση περί εξαίρεσης των θρησκευτικών συναθροίσεων από το πεδίο εφαρμογής του, περιλάμβανε το προϊσχύσαν ν.δ. 794/1971 (άρθρο 1).

κατάλληλα και αναγκαία μέτρα για να διαφυλάξει την κοινωνική ειρήνη και να διασφαλίσει τον θρησκευτικό πλουραλισμό. Αυτό δεν σημαίνει ότι η θρησκευτική ομάδα που είναι μειοψηφία πρέπει να υποταχθεί στις επιθυμίες της πλειοψηφίας, επειδή η τελευταία έχει την δύναμη και αισθάνεται την ασφάλεια να διατρανώσει την αντίθεσή της. Αντιθέτως, εφόσον δεν θίγονται επιμέρους δικαιώματα από την εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης της μειοψηφούσας ομάδας, το κράτος οφείλει να την προστατεύσει.

Η σχέση της ελευθερίας της άσκησης της θρησκείας με την ισότητα ως προς την χρήση του δημόσιου χώρου αναδεικνύει τις υπόρρητες διακρίσεις και αμφισβητήσεις ως προς την ισότητα στην απόλαυση των δικαιωμάτων μειονοτήτων. Η αριθμητική υπεροχή, η ιστορική συνέχεια και η εγκαθίδρυση στην κοινή συνείδηση της επικρατούσας θρησκείας, τείνει να δικαιολογεί και να ανέχεται τους περιορισμούς των άλλων θρησκειών, ή στην ηπιότερη περίπτωση, να αντιμετωπίζει με επιφύλαξη και αμηχανία τις αλλόθρησκες θρησκευτικές εκδηλώσεις, όταν λαμβάνουν χώρα σε δημόσιο χώρο⁵⁸. Πρόκειται για χαρακτηριστική περίπτωση άσκησης του λεγόμενου heckler's veto, ώστε οι κρατικές αρχές να εξαναγκαστούν να αποτρέψουν την άσκηση ενός νόμιμου δικαιώματος υπό την πίεση των αντιδρώντων σε αυτό, οι οποίοι είναι περισσότεροι και εκφράζονται πιο έντονα. Το ερώτημα που τίθεται είναι σε ποιο βαθμό μπορούν οι ενέργειες ενός εχθρικού κοινού να εμπλέκονται στην άσκηση ενός συνταγματικού δικαιώματος μιας αντιδημοφιλούς μειονότητας, η οποία επιμένει να το ασκήσει. Ποιος θα πρέπει να είναι ο ρόλος της πολιτείας;⁵⁹ Πρόκειται για ένα δύσκολο "παζλ", καθώς εάν η αστυνομία υποκύψει στις φωνές και τις αντιδράσεις και αναγκάσει τον ασκούντα το δικαίωμα να σιωπήσει, στην πραγματικότητα αναγνωρίζεται ένα δικαίωμα στον αντιδρώντα εάν είναι αρκετά εχθρικός να εξαναγκάσει σε σιωπή οποιονδήποτε δεν εγκρίνει. Από την άλλη πλευρά, εάν η αστυνομία υπερασπιστεί το δικαίωμα, είναι πιθανή η εκτροπή των πραγμάτων. Όσο και αν φαντάζει θεωρητικό και δύσκολα υλοποιήσιμο σε συνθήκες έντασης, φρονούμε ότι μία ψύχραιμη και αποφασιστική αντιμετώπιση εκ μέρους των αρχών, μπορεί να αποτελέσει την ουδέτερη και ασφαλέστερη δίοδο για την επίλυση του ζητήματος. Εκκινώντας από την παραδοχή ότι εν προκειμένω η μειοψηφούσα ομάδα δεν πράττει κάτι παράνομο, και φροντίζοντας, ει δυνατόν, για την λήψη προληπτικών

⁵⁸ Βλ. σχετικά το άρθρο «Η προσευχή που ενόχλησε» στο ιστολόγιο του Ν. Σαραντάκου, 20.11.2010, για την κριτική που ασκήθηκε λόγω της δημόσιας προσευχής μουσουλμάνων για την γιορτή του Είντ- Αλ – Αντά, σε διάφορα σημεία της Αθήνας, και ιδιαίτερα για την συγκέντρωσή τους στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου.

⁵⁹ Για το heckler's veto βλ. R. McGaffey: The Heckler's Veto, Marquette Law Review, Vol 57, Issue 1, 1973, s. 39-64.

προστατευτικών μέτρων ώστε να μην παρακλυθεί στην άσκηση του δικαιώματός της, οι αρχές οφείλουν να μην υποκύπτουν στη δύναμη των πολλών και να καταλήγουν στην απαγόρευση της άσκησης του δικαιώματος.

Τέλος, η σχέση της θρησκευτικής ελευθερίας ως έκφρασης στον χώρο της πόλης, αναδεικνύεται και με το δικαίωμα για ανέγερση κτιρίων κατάλληλων για την άσκηση της λατρείας. Στην Ελλάδα, υπάρχει διάκριση ως προς τον τρόπο ανέγερσης ναών της επικρατούσας θρησκείας από τις άλλες θρησκευτικές κοινότητες. Προκειμένου για ανέγερση ναών της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αυτή διέπεται αποκλειστικά από το εσωτερικό της δίκαιο. Την άδεια χορηγούν η Υπηρεσία Δόμησης της Εκκλησίας της Ελλάδος, ύστερα από άδεια του τοπικού Μητροπολίτη⁶⁰. Για τις λοιπές θρησκευτικές κοινότητες υπάρχει πληθώρα ιδιαίτερα απαιτητικών προϋποθέσεων, όπως της υποβολής αίτησης 50 γειτονικών μεταξύ τους οικογενειών, η περιφέρεια στην οποία διαμένουν οι αιτούντες να βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από άλλο ομόδοξο ναό και η χορήγηση άδειας από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων. Εντούτοις, το 2006 καταργήθηκε η προϋπόθεση της χορήγησης άδειας από τον ορθόδοξο μητροπολίτη, που ίσχυε μέχρι τότε, καθώς ήταν καταφανώς αντίθετη με την θρησκευτική ελευθερία και εισήγαγε αρμοδιότητες και προνόμια στην επικρατούσα θρησκεία για θέματα που δεν της ανήκαν. Σύμφωνα με τη νομολογία η προηγούμενη διοικητική άδεια για την ανέγερση ή θέση σε λειτουργία ναού ή ευκτηρίου οίκου⁶¹ δεν είναι αντισυνταγματική. Όμως, ο προληπτικός έλεγχος για την χορήγηση ειδικής άδειας οδηγεί σε αυθαίρετη διάκριση μεταξύ θρησκευμάτων και συνιστά μη αναγκαίο περιορισμό σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 13Σ. Όπως έχει προταθεί⁶², η άδεια δόμησης σύμφωνα με τον ισχύοντα οικοδομικό κανονισμό θα αποτελούσε την αναγκαία, ικανή και σύμφωνη με το άρθρο 13 προϋπόθεση για την ανέγερση τόπου λατρείας οποιασδήποτε θρησκευτικής κοινότητας.

⁶⁰ ν. 4030/2011 και ν. 4258/2014

⁶¹ Η διαφορά μεταξύ ναού και ευκτηρίου οίκου είναι μόνο στο μέγεθος του κτίσματος.

⁶² Βλ. Ι. Κονιδάρης/ Γ. Ανδρουτσόπουλος «Άρθρο 13» σε Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2017, σ. 297.

B. Πόλη και πρακτικές εκφράσεις

1. Δημόσιος χώρος / πόλη: θεωρητικές αντιλήψεις για το πώς αυτό γίνεται αντιληπτός

Πριν εξετάσουμε το δικαίωμα έκφρασης⁶³ από την προσωποκεντρική – υποκειμενική του θεώρηση, θα ασχοληθούμε με το υλικό πεδίο στο οποίο αυτό εκδηλώνεται, ήτοι τον δημόσιο χώρο και δη τον χώρο της πόλης. Για τον λόγο αυτό θα παρουσιάσουμε σε αδρές γραμμές κάποιες από τις κεντρικές θεωρήσεις του από διάφορους διανοητές (πολιτικούς και κοινωνικούς φιλόσοφους), οι οποίοι έχουν περαιτέρω διαφωτίσει και εμπλουτίσει την έννοια και την λειτουργία των δικαιωμάτων καθώς και την σχέση τους με την πόλη.

Η έννοια της “πόλης” διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και επηρέασε τον τρόπο λειτουργίας των κοινωνιών τόσο της αρχαίας εποχής, όσο και των μεταγενέστερων χρόνων, ακόμα και σήμερα. Για τον *Αριστοτέλη*, η πόλη είναι μια μορφή ανώτερης κοινωνικής συνύπαρξης, που εμπεριέχει όλες τις άλλες και αποβλέπει στο ανώτερο απ’ όλα τα αγαθά, ήτοι στην ευδαιμονία των πολιτών. Η πόλη αποτελεί το πλαίσιο, μέσα στο οποίο και μόνο είναι δυνατή η πραγμάτωση ηθικής και πνευματικής τελείωσης του ανθρώπου. Σε χωρικό επίπεδο, ο δημόσιος χώρος της πόλης (π.χ. Αρχαία Αγορά) αποτελούσε το πεδίο για την ανταλλαγή ιδεών και τη συμμετοχή στα κοινά της πόλης. Για τον *Habermas* ο δημόσιος χώρος είναι ο χώρος που δίνει βήμα για την ελεύθερη ανταλλαγή ιδεών και την συζήτηση θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος. Η δημόσια σφαίρα – όρος που χρησιμοποιείται για να προσδώσει στον δημόσιο χώρο εκτός της υλικής και πολιτική υπόσταση - διακρίνεται τόσο από τον καθαρά ιδιωτικό χώρο, όσο και από τον χώρο άσκησης δημόσιας εξουσίας. Η συμμετοχή και η διαβούλευση για θέματα κοινού ενδιαφέροντος που επηρεάζουν τις ζωές των πολιτών είναι τα καίρια στοιχεία που χαρακτηρίζουν έναν χώρο ως δημόσιο. Για τον αυτό τον λόγο, είναι απαραίτητη η δυνατότητα πρόσβασης σε όλους τους πολίτες σε αυτόν. Στην εποχή του 20^{ου} αιώνα ο *Habermas* διαγιγνώσκει την κρίση που διατρέχει την δημόσια σφαίρα με την μορφή της “επαναφεουδαλοποίησης” (*feudalisation*) αλλιώς της ιδιωτικοποίησής της. Νέοι ισχυροί παίκτες, όπως οι μεγάλες ιδιωτικές πολυεθνικές εταιρείες, αναλαμβάνουν άμεση πολιτική δράση μέσω ελέγχου και χειραγώγησης του κοινού και των μέσων ενημέρωσης, με σκοπό την προώθηση των ιδιωτικών οικονομικών τους συμφερόντων, κατά τρόπο ανοίκειο προς την καθιερωμένη συμμετοχή στην δημόσια σφαίρα. Από την άλλη

⁶³ Όπως το εννοούμε με την ευρεία του έννοια για τις ανάγκες της εργασίας, και όχι αυστηρά στο πλαίσιο του άρθρου 14 Σ.

πλευρά, το δυτικό πρότυπο κοινωνικής διαβίωσης ευνοεί την εναργέστερη ανάμιξη του κράτους στην ιδιωτική ζωή και την καθημερινότητα⁶⁴, με την θέσπιση κανόνων που ρυθμίζουν πλευρές αυτής, οδηγώντας σε μία αλλοίωση της διάκρισης μεταξύ πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Αυτά τα δύο στοιχεία συντείνουν στην παρακμή της δημόσιας σφαίρας και την μετατροπή των πολιτών σε καταναλωτές, γεγονός που οδηγεί σε μείωση του ενδιαφέροντος για το κοινό καλό και για απευθείας συμμετοχή. Η *Arendt* προσδιορίζει τον δημόσιο χώρο βάσει του “κοινού” που ενυπάρχει σε αυτόν και του προσδίδει τον χαρακτήρα του δημοσίου. Διακρίνεται από τον ιδιωτικό χώρο, τον χώρο της οικογένειας, που χαρακτηρίζεται από απομόνωση. Κατ’ αυτήν, η δημόσια σφαίρα δεν αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο, αλλά δημιουργείται από περισσότερους παράγοντες που είναι και παραμένουν διακριτοί. Όντας λοιπόν αυτή η πολυφωνία και πολυμορφία απαραίτητο συστατικό της δημόσιας σφαίρας, αυτή απειλείται από την μαζική κοινωνία, η οποία υπονομεύει την ικανότητα του “κοινού” να διαμορφώνει σημαίνουσες σχέσεις και διαχωρισμούς ανάμεσα στους ανθρώπους. Στην αυθεντική θεώρηση του, ο δημόσιος χώρος κατά την *Arendt* έχει τα χαρακτηριστικά της ελευθερίας, της ισότητας και του πλουραλισμού. Η ελευθερία συμπυκνώνεται με την πολιτική⁶⁵, η δε ελευθερία προϋποθέτει την ισότητα, όχι με την έννοια της προκαταβολικής ισότητας όλων των ανθρώπων λόγω της ιδιότητάς τους ως τέτοιων – κάτι τέτοιο είναι αδύνατο στο πεδίο της φύσης – αλλά με την έννοια της ισότητας νόμου, της ισονομίας, σε έναν κόσμο που είναι φτιαγμένος από ανθρώπους και προορισμένος για ανθρώπους, δηλαδή στον δημόσιο

⁶⁴ Ως διάσπαρτα και μη συνδεδεμένα μεταξύ τους παραδείγματα ρύθμισης θεμάτων ιδιωτικής ζωής για τα οποία πριν δεν υπήρχε κάποια ρύθμιση αναφέρουμε τις υποχρεώσεις κατόχων κατοικιδίων ζώων και την θέσπιση περιορισμών ως προς την κατοχή κάποιων από αυτά χωρίς να υπάρχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις (π.χ. κοτέτσια), την απαγόρευση του καπνίσματος στο αυτοκίνητο, όταν επιβαίνουν σε αυτό ανήλικοι, την παρακολούθηση δημοσίων χώρων μέσω καμερών, την υποχρέωση διαλογής των απορριμμάτων (δεν υπάρχει ακόμα στην Ελλάδα, αλλά υπάρχει σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες), την σύνδεση της ασφάλισης των κατοικιών και επαγγελματικών χώρων από φυσικές καταστροφές με απόλαυση φορολογικών ελαφρύνσεων, την υποχρέωση δήλωσης προσωπικού ιατρού, την υποχρέωση των ιδιοκτητών ακινήτων που βρίσκονται πλησίον δασών για υποβολή τεχνικής έκθεσης και λήψη μέτρων πυρασφάλειας, τα ονομαστικά εισιτήρια για την παρακολούθηση ποδοσφαιρικών αγώνων κ.ά. Φυσικά, για όλες τις ρυθμίσεις υπάρχει κάποιος δικαιολογητικός λόγος και δεν κρίνονται απαραίτητως και εκ προοιμίου ως αρνητικές. Αποτυπώνουν όμως μία τάση διείσδυσης της κρατικής εξουσίας στην ιδιωτική ζωή, μέσω της οποίας το κράτος είτε εμμέσως προσπαθεί να απεκδυθεί κάποιων αρμοδιοτήτων - ευθυνών του επιβάλλοντας έμμεσα ή άμεσα την αυτορρύθμιση και προβάλλοντας την “πολυφορεμένη” και βολική ατομική ευθύνη, είτε στοχεύουν στην προστασία γενικότερων αγαθών.

⁶⁵ “Το νόημα της πολιτικής είναι η ελευθερία” Hannah Arendt: Υπόσχεση πολιτικής, εκδόσεις Κέδρος 2005, σ. 165.

χώρο. Σκοπός της πολιτικής είναι να οργανώσει εκείνους που είναι «εντελώς διαφορετικοί⁶⁶», με αποτέλεσμα την σχετική τους ισότητα. «Συνεπώς, η ισότητα δεν είναι κάτι που υπάρχει μεταξύ ανθρώπων στο μέτρο που είναι απλοί βιολογικοί οργανισμοί αλλά μεταξύ πολιτών που κάνουν την εμφάνισή τους στον δημόσιο χώρο, φορώντας μια νόμιμη persona, δηλαδή την μάσκα του πολίτη, η οποία τους μεταμφιέζει και τους εξισώνει»⁶⁷ Επομένως, «ως χωρική μετάφραση της δημόσιας σφαίρας, ο δημόσιος χώρος είναι ένας πολιτικός χώρος που ανήκει συνολικά στον δήμο και όπου κάθε άτομο μπορεί να υπάρξει και να εκφράσει την πολιτική του ύπαρξη και την ιδιότητα του πολίτη»⁶⁸.

2 .Ο δημόσιος χώρος στην έννομη τάξη

Ο δημόσιος χώρος δεν είναι ορισμένος στο ελληνικό δικαίκο σύστημα. Ως έννοια απαντάται σε διάφορα νομοθετικά κείμενα. Η χρήση του όρου έχει διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο ανά περίπτωση⁶⁹. Επίσης, ο όρος «δημόσια» δεν έχει σε όλες τις διατάξεις το ίδιο περιεχόμενο και δεν ταυτίζεται πάντοτε με το αν η δραστηριότητα που περιγράφεται λαμβάνει χώρα σε δημόσιο ή μη χώρο. Προφανώς, κάποια απτά χαρακτηριστικά, όπως η ελεύθερη πρόσβαση στο χώρο, η εξυπηρέτηση δημοσίου συμφέροντος ή η κυριότητα του Δημοσίου, συνηγορούν στην κατάταξή του χώρου ως δημόσιου. Και πάλι όμως, υφίστανται πολλοί χώροι, που νομικά ανήκουν στους δημόσιους χώρους, δεν συγκεντρώνουν όμως αυτά τα χαρακτηριστικά (π.χ. φυλακές, ως προς την ελεύθερη πρόσβαση⁷⁰, δημόσιες υπηρεσίες

⁶⁶ Hannah Arendt: Η ανθρώπινη κατάσταση, μετάφραση Στέφανος Ροζάνης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, εκδόσεις Γνώση, 1989, σ. 19.

⁶⁷ Κ. Μπαλατσός: Hannah Arendt: Δημόσιος χώρος, ιδιωτική σφαίρα και η εισβολή του κοινωνικού, σε *respublica.gr*.

⁶⁸ Δ. Ούρσουλα, Π. Κουτρολίκου: Περί δημόσιου, ιδιωτικού, «κοινού» και «ενδιάμεσου», σ. 1.

⁶⁹ Π.χ. διαφορετική έννοια έχει ο δημόσιος χώρος στο ν. 3917/2011, που αφορά την λήψη και καταγραφή ήχου και εικόνας σε δημόσιο χώρο και διαφορετική στην πολεοδομική νομοθεσία. Ειδικότερα, στο άρθρο 14 του ν. 3917/2011 γίνεται λόγος για εγκατάσταση συστημάτων επιτήρησης με την καταγραφή ήχου και εικόνας σε δημόσιους χώρους, οι οποίοι όμως μπορεί να ανήκουν και σε ιδιώτες (συνδυασμός με το ν. 2472/1997 και της 1/2011 Οδηγίας της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα).

⁷⁰ Οι φυλακές αποτελούν ένα παράδειγμα χώρου που συγκεντρώνει περισσότερα, αντιθετικά μεταξύ τους, χαρακτηριστικά, που επιδρούν στον χαρακτηρισμό του ως δημοσίου ή μη. Στοιχεία που τονίζουν τον δημόσιο χαρακτήρα είναι η επικυριαρχία του δημοσίου και κατά κανόνα η κυριότητα, και η δημιουργία του για εξυπηρέτηση δημοσίου σκοπού. Από την άλλη πλευρά οι αυστηροί περιορισμοί ως προς την πρόσβαση δεν

στεγαζόμενες σε εκμισθωμένα κτίρια ιδιωτών, ως προς την κυριότητα). Επίσης, και οι χώροι, στους οποίους υπάρχει ελεύθερη πρόσβαση του κοινού, οι οποίοι έχουν δημιουργηθεί για την εξυπηρέτηση δημοσίου συμφέροντος, - κατ' εξοχήν οι δημόσιες υπηρεσίες - , δεν παρέχουν άνευ όρων και προϋποθέσεων δικαίωμα πρόσβασης στον καθένα, κάτι που συνδέεται με την ανάγκη προγραμματισμού της κάθε υπηρεσίας και της διαφύλαξης της ομαλής λειτουργίας της και των δικαιωμάτων των εργαζομένων (ωράριο λειτουργίας). Τέλος, ακόμα και στους ξεκάθαρα δημόσιους χώρους (δρόμοι, πλατείες κλπ.), είναι δυνατή η θέσπιση περιορισμών στην ελεύθερη και ακώλυτη χρήση τους για ορισμένο διάστημα, όταν υπάρχει κάποιος λόγος δημοσίου συμφέροντος που τους δικαιολογεί⁷¹.

Στον αντίποδα, υπάρχει πληθώρα ιδιοκτησιακά ιδιωτικών χώρων, οι οποίοι λόγω του σκοπού τον οποίο υπηρετούν, λειτουργούν κατά βάση ως δημόσιοι. Χαρακτηριστικότεροι είναι τα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος (καφενεία, εστιατόρια κλπ.), στα οποία δεν γίνεται κανενός είδους έλεγχος για το ποιος θα εισέλθει σε αυτά και θα απολαύσει των υπηρεσιών τους. Τα "καφενεία" μάλιστα, ιστορικά αποτελούσαν κεντρικούς χώρους ανταλλαγής πολιτικών ιδεών, καλλιτεχνικών συναντήσεων και συνδιαλλαγής των κοινωνικών τάξεων. Ακόμα και σήμερα, οι χώροι αυτοί αποτελούν τους κατ' εξοχήν χώρους συνάντησης και κοινωνικοποίησης των ανθρώπων, παρά τα διάφορα πλήγματα που έχουν δεχτεί (πανδημία). Βέβαια, ακόμα και σε αυτούς τους χώρους, η επίκληση κάποιου συνταγματικού δικαιώματος (έκφρασης, συνάθροισης, θρησκευτικής ελευθερίας) δεν καθιστά άνευ όρων επιτρεπτή την οποιαδήποτε χρήση. Αυτή θα πρέπει να συνάδει και να μην προσβάλλει το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας του κυρίου αυτών, αλλά και εν γένει τα δικαιώματα αυτού

κατατείνουν στην ιδιωτικότητά του, αλλά υπογραμμίζουν και διευκολύνουν την εξυπηρέτηση του δημοσίου σκοπού του. Ταυτόχρονα, όμως, οι φυλακές συνιστούν και τον ιδιωτικό χώρο των κρατουμένων, καθώς η ιδιωτική ζωή τους περικλείεται κατά βάση σε αυτό τον χώρο. Η δυνατότητα ελέγχου του χώρου αυτού από κρατικά όργανα (σωφρονιστικούς υπαλλήλους) δεν αναιρεί την φύση του ως ιδιωτικού, καθώς εισβάλλει στην καθαρά ιδιωτική σφαίρα (π.χ. έλεγχος αντικειμένων, σωματικός έλεγχος). Για τον λόγο αυτό πρέπει να γίνεται με συγκεκριμένα πρωτόκολλα και να μην παραβιάζει τα ατομικά τους δικαιώματα, χωρίς αναγκαίο λόγο. Επομένως, η κατηγοριοποίηση του χώρου ως δημοσίου ή ιδιωτικού θα πρέπει να γίνεται συγκεκριμένα κάθε φορά με εξέταση της ενέργειας ή δικαιώματος που πρόκειται να ασκηθεί σε αυτό.

⁷¹ Π.χ. η απαγόρευση εισόδου σε κάποιους δρόμους, λόγω της επίσκεψης κάποιου ξένου αρχηγού κράτους ή άλλου αξιωματούχου, η απαγόρευση πρόσβασης σε αστικά άλση – δάση για την πρόληψη κινδύνου πυρκαγιάς όταν επικρατούν συνθήκες καύσωνα .

και των υπολοίπων⁷².

Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων πόλεων με την κατά το μάλλον ή ήττον αυστηρή διάκριση των επιτρεπόμενων χρήσεων, την υποβάθμιση του κέντρου και την μετατροπή του ώστε να εξυπηρετεί κατά κύριο λόγο την τουριστική εκμετάλλευση, έχει επηρεάσει και την λειτουργία των χώρων αυτών, ως προς το κομμάτι της έκφρασης του δημόσιου λόγου. Στο παρελθόν η έκφραση του δημόσιου λόγου και η μετάδοση του κοινωνικού μηνύματος που ήθελαν να μεταδώσουν οι κοινωνικές ομάδες, εξυπηρετούνταν κατά τρόπο εύληπτο, αισθητό και μαζικό από την γεωγραφία του δημόσιου χώρου, στον οποίον περιλαμβάνονταν ιδιόκτητα καταστήματα, όπου προσέρχονταν μεν τα άτομα ως καταναλωτές, αλλά λόγω της άμεσης γειτνίασης και συνύπαρξης αυτών μέσα στο ευρύτερο χωρικό σύστημα της πόλης, δεν έχαναν την ιδιότητά τους ως πολιτών. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τις κεντρικές αγορές τροφίμων και τα καταστήματα του κέντρου στην γύρω περιοχή, όπου κυριολεκτικά και μεταφορικά “οσμίζεται” κανείς το γενικό κλίμα, διατυπώνει και εκφράζει χωρίς απαραιτήτως να έχει προσκληθεί, με ευσύνοπτο τρόπο την άποψή του για τρέχοντα ζητήματα και γίνεται δέκτης των απόψεων των άλλων. Αντιθέτως, η μετατόπιση της αγοραστικής κίνησης σε γεωμετρικά καθορισμένους περικλειστούς χώρους (malls), οι οποίοι δεν έχουν χωρική σύνδεση και σχέση με τον λειτουργικό πυρήνα της πόλης, ή έστω με επιμέρους γειτονίες της, καθώς βρίσκονται σε προάστια ή παραλλήλως μεγάλων οδικών αξόνων, μετατρέπει τον χώρο σε καθαρά εμπορικό, στον οποίο δεν είναι πρόσφορη η ανάπτυξη και ανταλλαγή απόψεων, καθώς τα άτομα που βρίσκονται σε αυτούς τους χώρους προσέρχονται και λειτουργούν εντός αυτών κυρίως ως καταναλωτές⁷³. Το γεγονός μάλιστα, ότι συνήθως στους χώρους αυτούς περιλαμβάνονται και

⁷² Ενδιαφέροντα παραδείγματα στάθμισης δικαιωμάτων σε ιδιωτικούς χώρους τέτοιας φύσης, από τη νομολογία του Supreme Court, περιλαμβάνονται στο βιβλίο της Σ. Γεωργίου: «Τα συνταγματικά θεμέλια του δημόσιου χώρου», εκδ. Σάκκουλας, 2017. σ. 266-272.

⁷³ Όπως παρατηρεί ο Κ. Σταμάτης: Δημόσιος χώρος και δημοκρατία στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα, σε Όρια και σχέσεις δημοσίου και ιδιωτικού, εκδόσεις Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, 1996: «Πρόκειται για την ιδιότητα των ατόμων, ως καταναλωτών, που τελούν σε άνισο ανταγωνισμό μεταξύ τους ως προς την απόλαυση αγαθών και υπηρεσιών. Η ιδιότητα αυτή καλλιεργείται και η δίψα που αυτή γεννά ικανοποιείται μακριά από τη δημόσια και πολιτική σφαίρα, σε περίφρακτους χώρους της ιδιωτικής ζωής». Βλ. και R. Sennet: Η τυραννία της οικειότητας, Ο δημόσιος και ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό, μετάφραση Γ. Μερτίκας, εκδόσεις Νεφέλη, 1999, ο οποίος μέσα από ενδελεχή έρευνα πηγών των τριών τελευταίων αιώνων του δυτικού πολιτισμού, διαπιστώνει την πρόταξη του ιδιωτικού στοιχείου απέναντι στο δημόσιο, ως συνέπεια του κατακερματισμού της κοινωνίας σε άτομα. Αυτή λαμβάνει ποικίλες εκφάνσεις, μεταξύ άλλων και στην εμπορευματοποίηση.

χρήσεις αναψυχής (εστιατόρια, καφετέριες, κινηματογράφοι) εντείνει την “απομόνωση” των χρηστών από τα τεκταινόμενα στην πόλη το σύνολο άλλωστε των προσφερόμενων υπηρεσιών των malls προβάλλεται και διαφημίζεται από τα ίδια ως “εμπειρία”⁷⁴. Λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα των χώρων αυτών, οι ενδεχόμενες συγκρούσεις μεταξύ του ιδιοκτήτη αυτών και του δικαιώματος έκφρασης των χρηστών είναι διαφορετικής φύσεως και η επίλυσή τους αναγκαστικά απαιτεί την διερεύνηση των προθέσεων του χρήστη και, τρόπον τινά, μία κριτική των ιδεών του. Ενώ π.χ. δεν θα μας προβλημάτιζε το εάν μπορεί κάποιος να διανέμει φυλλάδια για ένα πολιτικό γεγονός σε κάποιο δρόμο της πόλης, όπου βρίσκονται και καταστήματα, εάν το κάνει αυτό στους διαδρόμους ενός mall, θα έπρεπε να εξετάσουμε το περιεχόμενο του μηνύματος και εάν αυτό με κάποιο τρόπο θίγει το δικαίωμα του ιδιοκτήτη στην ιδιοκτησία και στην άσκηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας.^{75, 76, 77} Καταλήγουμε λοιπόν ότι κάθε περίπτωση θα πρέπει να κριθεί βάσει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της. Μία συλλήβδην υπαγωγή των ιδιωτικών δημόσιων χώρων σε “public forums” και αντίστροφα σε θωρακισμένους και απομονωμένους ιδιωτικούς χώρους, θα παρουσίαζε ουσιώδη ζητήματα συνταγματικότητας.

Ως ένα γενικό, αλλά όχι απόλυτο κριτήριο, θα αναφέρουμε τον σκοπό χρήσης του χώρου προκειμένου να τον εντάξουμε στον δημόσιο ή ιδιωτικό, αναφορικά με την αντιμετώπισή του από την έννομη τάξη. Το κριτήριο αυτό προσκολλάται με την θεώρηση της

⁷⁴ Όπως περιγράφει εύγλωτα ο K. Dovey, *Framing Places: Mediating Power in Built Form*, London: Routledge 1999, σ. 130 «The mall is a clean and highly designed place in contrast to a sometimes derelict context. It embodies the signifiers of class-terrazzo paving, brass and glass – and there are no signs of poverty. The mall creates a purified environment, not only physically and climatically, but also socially. The mall offers at least the illusion of a vital public life and harmonious community ... The mall establishes its meaning in opposition to the perceived dereliction, danger, placelessness and alienation of the public realm. Indeed, the more the public spaces of our cities decline in quality and safety, the greater the relative advantage of the private mall».

⁷⁵ Βλ. σχετικά παραδείγματα σε Andrea Mabi Brighenti: *The publicness of Public Space on the Public Domain*, σ. 15

⁷⁶ Τέτοιες ανάγκες στάθμισης μπορούν να προκύψουν και σε μεγαλύτερους σε έκταση χώρους (ιδιωτικές πόλεις που ανήκουν σε εταιρείες και έχουν πλήρως ιδιωτικοποιημένες δομές). Βλ. σχετικά Σ. Γεωργίου, *ό.π.*, σ. 269.

⁷⁷ Ως ένα πολύ πρόσφατο παράδειγμα όπου το δικαίωμα έκφρασης ασκούμενο σε ιδιωτικό ιδιοκτησιακά, πλην όμως ανοιχτό στο κοινό, χώρο, τίθεται υπό περιορισμούς αναφέρουμε τις πρακτικές της πολυεθνικής Apple, σύμφωνα με τις οποίες υπάλληλοί της σε καταστήματα λιανικής που φορούν κονκάρδα, βραχιόλια ή άλλα αξεσουάρ με μήνυμα υποστήριξης της Παλαιστίνης επιπλήχθηκαν για την συμπεριφορά τους και ένας από αυτούς απολύθηκε. Πηγή: wired.com

διαστολής του δημόσιου χώρου, ανάλογα με τον χρόνο, τον τρόπο και τον τόπο που γίνεται χρήση αυτού. Στα χαρακτηριστικά αυτά θα αναφερθούμε κατωτέρω.

3. Σύνδεση του δημόσιου χώρου με την δημοκρατική αρχή

Από την ανάλυση του δικαιώματος έκφρασης και των συναφών με αυτό διακρίνεται η άμεση σχέση του δημοσίου χώρου με την εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής. Ο δημόσιος χώρος, ως αναπαράσταση και χωρική έκφραση του δημοκρατικού ιδεατού, συνιστά το κατ'εξοχήν χωρικό – υλικό επίπεδο εκδήλωσης και άσκησης των δημοσίων δράσεων, απόλαυσης δικαιωμάτων και συμμετοχής στα κοινά. Όλα τα ανωτέρω αποτελούν αναγκαία χαρακτηριστικά που πρέπει να διαθέτει μία δημοκρατική πολιτεία. Επομένως, η ίδια η δημοκρατία, ως πολίτευμα που στοχεύει στον διάλογο μεταξύ όλων των πολιτών και στην αποτελεσματική συμμετοχή τους στην διαχείριση των δημοσίων κοινών υποθέσεων, προϋποθέτει τον δημόσιο χώρο⁷⁸. Αναπόφευκτα, ο δημόσιος χώρος γίνεται το πεδίο συγκρούσεων αντιμαχόμενων συμφερόντων, και αυτό, διότι «εάν τα πολιτικά αισθήματα συμπιεστούν στην ιδιωτική σφαίρα, κινδυνεύουν να παρασύρουν τους πολίτες σε βίαιες αντιδράσεις και εξεγέρσεις»⁷⁹. Οι όροι και ο τρόπος χρήσης του όμως διαφέρουν ανάλογα του υποκειμένου. Οι σχέσεις και η ισορροπία δυνάμεων δημιουργούν συγκρούσεις, οι οποίες εκφράζονται στον δημόσιο χώρο. Έτσι, ο δημόσιος χώρος, γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης και μεταλλάσσεται ανάλογα με την επικυριαρχία αυτών που υπερέχουν. Ενώ λοιπόν, ο δημόσιος χώρος, για να λειτουργήσει ως πεδίο πραγμάτωσης του δημοκρατικού ιδεώδους, προϋποθέτει κάποιο είδος αταξίας, νοουμένης ως έλλειψης προβλεψιμότητας, εντούτοις δημοκρατία δεν νοείται χωρίς τάξη. Στο πλαίσιο αυτό είναι αναγκαία μία ρύθμιση του δημοσίου χώρου, ώστε να λειτουργήσει πράγματι ο χώρος με την συνταγματική του έννοια.

4. Αρχές ρύθμισης του δημοσίου χώρου

Η προαναφερθείσα ανάγκη ρύθμισης του δημόσιου χώρου νοείται όχι κατ'ανάγκη ως περιορισμός, αλλά ως μεθόδευση για την εξασφάλιση της άσκησης των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων που συνιστούν το πλεγματικό περιεχόμενο του δημόσιου χώρου, γίνεται μέσω αρχών. Η εφαρμογή των αυτών των αρχών δεν είναι μονοσήμαντη, ούτε οδηγεί σε αυτόματη επίλυση των προβλημάτων που ανακύπτουν από την κοινή επιθυμία και

⁷⁸ “The public sphere is, in a sense, the atmosphere of democracy” Brighenti, ό.π. σ. 14..

⁷⁹S. Baume: Χανς Κέλσεν, Συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας, μετάφραση Β. Βουτσάκη, εκδόσεις Πόλις, 2016, σ. 60.

βούληση ύπαρξης στον δημόσιο χώρο. Συνιστούν όμως οδοδείκτες και χαράσσουν απώτατα όρια, με βάση τα οποία βιώνουμε τη δημοκρατία, με τελικό σκοπό την πρακτική εναρμόνιση των επιμέρους δικαιωμάτων κατά την άσκησή τους. Οι αρχές αυτές, έχουν διατυπωθεί στην θεωρία και δεν έχουν κάποιο άμεσο συνταγματικό έρεισμα. Συνάγονται από την συνδυασμένη ερμηνεία των κρίσιμων συνταγματικών διατάξεων, όπως του άρθρου 2 (για την αξία του ανθρώπου), του άρθρου 5 (για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας), του άρθρου 25 (για την απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος), αλλά και του άρθρου 24 (για την προστασία του περιβάλλοντος). Στην νομολογία, αν και δεν αναφέρονται ρητά, σε πολλές περιπτώσεις υπονοούνται.

α) Η αρχή της αυτονομίας

Η πρώτη από τις αρχές ρύθμισης του δημοσίου χώρου είναι η αρχή της αυτονομίας έναντι της πλειοψηφίας. Στον δημόσιο χώρο συγκλίνουν υποκείμενα με διαφορετικές κουλτούρες και καταγωγή, ανάγκες, κοσμοθεωρίες, θρησκευτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις, αλλά και διαφορετικά συμφέροντα. Η αυτονομία καθενός υποκειμένου είναι άρρηκτα συνυφασμένη με τον σεβασμό του αυτοκαθορισμού του. Και ενώ στην ιδιωτική σφαίρα τα πράγματα μπορεί να είναι πιο διαχειρίσιμα καθώς οι άνθρωποι συμβιώνουν και συναναστρέφονται με πιο περιορισμένο αριθμό ανθρώπων που τους είναι οικείοι, στο πεδίο του δημοσίου χώρου είναι πιθανές οι συναντήσεις με διαφορετικότητες, αντιθέσεις ή ακόμα και συγκρούσεις μεταξύ της πλειοψηφίας και του δικαιώματος κάποιου ως προς τον καθορισμό του. Η βούληση της πλειοψηφίας δεν μπορεί να επαρκέσει ως νομιμοποιητική βάση για την άρση της ελευθερίας αυτοκαθορισμού της μειοψηφίας. Η αξία του αυτοκαθορισμού, της δυνατότητας του «άλλως δύνασθαι πράττειν», συνίσταται στην ανεκτικότητα, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως «θεσμική εγγύηση της δημόσιας τάξης⁸⁰». Εάν η μειοψηφία δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων, οι οποίοι απλά ενοχλούνται ή σοκάρονται από τον συγκεκριμένο τρόπο ζωής που έχει επιλέξει, δεν δύναται η πλειοψηφία στο όνομα της κρατούσας ηθικής αντίληψης για τον τρόπο συνύπαρξης, να απομακρύνει ή να επιβάλλει τις αλλαγές που επιθυμεί στον τρόπο που κανείς εμφανίζεται και δρα στον δημόσιο χώρο. Η ανάγκη της συνύπαρξης (living together) δεν μπορεί να λειτουργεί ως άλλοθι για τους επιβαλλόμενους περιορισμούς στην μειοψηφία, ακόμα και αν αυτή είναι προκλητική ή «ενοχλητική» για κάποιες

⁸⁰ Γ. Τασόπουλος: Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 2001, σ. 98.

κοσμοθεωρίες⁸¹.

β) Η αρχή της ισότητας

Ο δημόσιος χώρος για να προασπίσει τον χαρακτηρισμό του ως δημοσίου προϋποθέτει την κοινή χρήση. Ως έκφραση και απόρροια της δημοκρατικής αρχής η κοινή χρήση του δημοσίου χώρου οφείλει να υπακούει στην αρχή της ισότητας στην πρόσβαση και ένταξη όλων των συμμετεχόντων σε αυτόν. Η αρχή της ισότητας είναι ο γνώμονας ρύθμισης του δημοσίου χώρου, καθώς αυτή υπαγορεύει κατ' αρχήν την δημιουργία των αναγκαίων προϋποθέσεων που επιτρέπουν την ισότιμη πρόσβαση των προσώπων σε αυτόν αλλά και περαιτέρω την ισότιμη ένταξή τους στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή. Όμως ισότητα δεν σημαίνει και εξίσωση. Ο νομοθέτης, λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνικής ομάδας, οφείλει να θέτει ρυθμίσεις που να καθιστούν δυνατή ή να διευκολύνουν την πρόσβαση όλων στον δημόσιο χώρο, τόσο την φυσική πρόσβαση (π.χ. των ατόμων με αναπηρία), όσο και την ελεύθερη κοινωνική – ανθρώπινη χρήση του χώρου [π.χ. με την αποφυγή μέτρων υπερβολικής επιτήρησης, με την δημιουργία κατάλληλων συνθηκών που να επιτρέπουν την ελεύθερη χρήση χωρίς τον έμμεσο εξαναγκασμό σε επ' ανταλλάγματι χρήση (ομπρέλες σε παραλίες, κατάληψη δημοσίων χώρων από τραπεζοκαθίσματα και έλλειψη χώρου και αστικού εξοπλισμού για δωρεάν απόλαυση χώρου)]. Η ισότητα ως προς την χρήση ισχύει τόσο έναντι του κράτους όσο και έναντι τρίτων (έμμεση τριτενέργεια). Μία πιο διεισδυτική παρατήρηση της εικόνας των σύγχρονων πόλεων φανερώνει ότι η εφαρμογή της ουσιαστικής ισότητας στον δημόσιο χώρο πόρρω απέχει από το να είναι πραγματική. Οι αποκλεισμοί είναι είτε άμεσοι, είτε έμμεσοι, έχουν ως αφετηρία άλλοτε κοινωνικές πρακτικές και άλλοτε τον ίδιο τον νόμο, ενώ συνδέονται με διάφορα χαρακτηριστικά, όπως το φύλο, η ηλικία, η καταγωγή, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, το εισόδημα κ.ά. Οι διαφορετικές αφετηρίες

⁸¹ Την επίκληση της αρχής της συνύπαρξης ως ανάγκης έκανε το Ε.Δ.Δ.Α στην απόφασή του S.A.S. κατά Γαλλίας της 1.7.2014, όπου έκρινε ότι είναι συμβατή με την Ε.Σ.Δ.Α. η απαγόρευση της κάλυψης του προσώπου (μπούρκα) σε δημόσιο χώρο, που ισχύει στην Γαλλία. Η απόφαση, εισάγοντας την αρχή της συνύπαρξης εφευρίσκει ένα εργαλείο νομιμοποίησης περιορισμού θεμελιωδών δικαιωμάτων. Μάλιστα, το δικαστήριο χαρακτήρισε τον περιορισμό αυτό ως ένα τρόπο να προστατεύσει τα δικαιώματα των «άλλων» να ζουν σε ένα χώρο που καθιστά την συνύπαρξη πιο εύκολη, υπολαμβάνοντας ότι οι περισσότεροι αισθάνονται άβολα στην ιδέα της μπούρκας και το ένδυμα αυτό δεν είναι επιθυμητό στην κοινωνία μας. Πέραν του κατά την γνώμη μας αδικαιολόγητου περιορισμού των δικαιωμάτων και της συντηρητικής προκατάληψης σε βάρος των μουσουλμάνων και του Ισλάμ, οι κίνδυνοι εξάπλωσης αυτής της θεωρίας και σε πλήθος άλλων συμπεριφορών και "εικόνων" που μπορεί να προβληθεί ότι θίγουν την αρμονική κοινωνική συνύπαρξη, είναι προφανείς.

και προελεύσεις καθενός και η αντιμετώπισή του από τους άλλους επηρεάζουν και διαμορφώνουν εν τέλει την ανθρωπογεωγραφία και την ποιότητα του δημοσίου χώρου. Η ισότητα λοιπόν είναι ένα διαρκές ζητούμενο.

γ) Η αρχή του πλουραλισμού

Καθώς ο δημόσιος χώρος συνιστά το πεδίο συνάντησης του ατόμου με το πλήθος⁸², της συνύπαρξης της ατομικότητας με την πολλαπλότητα και την ετερότητα μεταξύ των υποκειμένων, καλείται να “χωρέσει” τις επιμέρους ατομικότητες χωρίς να αποκλείσει κάποιες από αυτές και χωρίς να διακινδυνεύσει η κοινωνική συνοχή. Η δημοκρατική αρχή υπαγορεύει την συμπερίληψη και την πλουραλιστική σύλληψη του πολίτη και χρήστη του δημοσίου χώρου. Ο πλουραλισμός βασίζεται στην απόρριψη κάθε δόγματος, αυθεντίας και μοναδικής αλήθειας, στον σεβασμό της αρχής της μη πρόκλησης βλάβης και στην αμοιβαιότητα⁸³. Η κατάφαση ή μη της αρχής του πλουραλισμού αντανακλάται στον δημόσιο χώρο, όταν προκύπτουν αντιδράσεις εκ μέρους της αντίθεσης της πλειοψηφίας στην πρόθεση μιας αντιδημοφιλούς μειοψηφίας να ασκήσει τα δικαιώματά της. Η στάση της κρατικής εξουσίας στις περιπτώσεις αυτές διαδραματίζει καίριο ρόλο στο εάν θα εξαναγκαστεί η μειοψηφία να σιωπήσει και να αποχωρήσει, οπότε θα εμποδωθεί στην πλειοψηφία το αίσθημα ότι έχει την δύναμη, την ικανότητα και την κρατική στήριξη ή έστω ανοχή, να παρεμποδίζει συμπεριφορές που την ενοχλούν, ή εάν θα προστατεύσει την μειοψηφία λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα, ενόσω διαφυλάσσεται η δημόσια τάξη. Αν και ο χώρος ιδωμένος στην αντικειμενική του διάσταση μπορεί να εξουδετερώσει τις ανισότητες – “υπάρχει χώρος για όλους” – στην

⁸² Το πλήθος κατά τον Hobbes προσδιορίζεται ως «μία πολλαπλότητα, ένα σύνολο από ατομικότητες, ένα ανοιχτό παιχνίδι από σχέσεις, το οποίο δεν είναι ομοιογενές, ούτε ταυτόσημο με τον εαυτό του και φέρει μαζί του μία σχέση αδιάκριτη, ενσωματωτική σε όλους αυτούς που είναι έξω από το ίδιο. Ο λαός τείνει από τη φύση του στην ταυτότητα και στην εσωτερική ομοιογένεια, και με αυτήν την μορφή προβάλλει την διαφορετικότητά του σε κάθε τι που είναι έξω από αυτόν, αποκλείοντάς το. Ενώ το πλήθος είναι μια σχέση συντακτική που δεν είναι συγκεφαλαιωτική, ο λαός είναι μία σύνθεση που συγκροτείται και προετοιμάζεται από την κυριαρχία. Ο λαός προσφέρει θέληση και δράση, που είναι ανεξάρτητες από τις θελήσεις και τις ποικίλες δράσεις του πλήθους, και συχνά σε σύγκρουση μεταξύ τους» από Α. Μανιτάκη: Η έννοια του πλήθους και η ουτοπική προοπτική της παγκόσμιας δημοκρατίας (με αφορμή τη «Δημοκρατία του Πλήθους» στο έργο του Νέγκρι, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.constitutionalism.gr.

⁸³ Τα τρία χαρακτηριστικά του πλουραλισμού έχουν διατυπωθεί από τον G. Sartori: Η δημοκρατία σε 30 μαθήματα, μετάφραση Σ. Τριανταφύλλου, εκδόσεις Μελένη, 2015, σ. 92.

πραγματικότητα ο χώρος αποδεικνύεται για κάποιους πολύ λίγος, ώστε να είναι και να αισθάνονται κοινωνοί αυτού.

δ) Η αρχή της ουδετερότητας

Η αρχή της ουδετερότητας⁸⁴ αποτελεί την πιο χαρακτηριστική εκδήλωση υποχρέωσης του κράτους να σέβεται και να προστατεύει τον αντικειμενικό χαρακτήρα του δημόσιου χώρου και την ανοικτή και πλουραλιστική πρόσβαση και συμμετοχή σε αυτόν. Εδράζεται στην δημοκρατική αρχή και απορρέει από τις διατάξεις των άρθρων 2 (σεβασμός της ανθρώπινης προσωπικότητας χωρίς διακρίσεις), 25 παρ. 1 (απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος), 29 παρ. 3 (κομματική ουδετερότητα δημοσίων υπαλλήλων) και 103 παρ. 1 (κομματική ουδετερότητα δικαστικών λειτουργιών).

Εντούτοις, η ουδετερότητα ως προς τον χώρο δεν συνεπάγεται στέρηση του χώρου από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που απορρέουν από την ιστορία, τον πολιτισμό, τις συνήθειες και τις πεποιθήσεις των ανθρώπων που κατοικούν σε ένα δεδομένο χώρο. Τα χαρακτηριστικά αυτά, εδραιωμένα στην κοινή συνείδηση και παγιωμένα ως εικόνες, είναι εγγενή στον χώρο, π.χ. δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς στον περιβάλλοντα εξωτερικό χώρο κάθε νοσοκομείου να μην υπάρχει μία μικρή εκκλησία. Η ουδετερότητα του κράτους, ιδίως στο πεδίο της θρησκείας και την εκδήλωσή της στον δημόσιο χώρο, μπορεί να είναι είτε αφαιρετική, εξαφανίζοντας από τους δημόσιους χώρους κάθε αναφορά σε συγκεκριμένη θρησκεία ή πίστη, είτε προσθετική, συμπεριλαμβάνοντας την πλειονότητα των αναφορών και των συμβόλων των επιμέρους θρησκευτικών πεποιθήσεων. Σε κάθε περίπτωση, η κρατική ουδετερότητα δεν μπορεί να εκλαμβάνεται ως "απάθεια", που οδηγεί στον αποχρωματισμό του χώρου. Το κράτος, αφουγκραζόμενο τις επικρατούσες κάθε φορά ανάγκες και αντιλήψεις, πρέπει να υλοποιεί και να ενσωματώνει στο χώρο όσο το δυνατό περισσότερες επιμέρους τάσεις, κατά τρόπο που δεν θίγει τα δικαιώματα έκφρασης και συμμετοχής του κάθε προσώπου χωριστά σε αυτόν. Έτι περαιτέρω, δεν μπορεί να εκληφθεί ως έλλειψη σεβασμού της αρχής της ουδετερότητας η ρυθμιστική αρμοδιότητα του κράτους για την χρήση του χώρου, η οποία μπορεί να αντιτίθεται σε επιμέρους απόψεις, εφόσον δεν θίγει κατά τρόπο

⁸⁴ Ο Δαγτόγλου την αρχή αυτή την προσδιορίζει ως «το αντίθετο της επεμβάσεως», ενώ ο Τασόπουλος ως «την μορφή της δημόσιας αμεροληψίας», βλ. αντίστοιχα σε Π. Δαγτόγλου: Η αρχή της αμεροληψίας, σε Νομικά Ανάλεκτα, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, 2006, σ. 186 και Γ. Τασόπουλος: Η λαϊκή κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας, εκδόσεις Κριτική, 2014, σ. 552 επ.

προφανή τα συνταγματικά δικαιώματα⁸⁵.

ε) Η αρχή της επικουρικότητας

Η αρχή της επικουρικότητας ως βασικό περιεχόμενο έχει ότι το κράτος παρεμβαίνει μόνο στις περιπτώσεις που είναι αναγκαία η παρέμβασή του για λόγους υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος, όπως είναι η προάσπιση και θεραπεία των κοινωνικών δικαιωμάτων και των συλλογικών αγαθών, που είναι συνταγματικώς κατοχυρωμένα. Η συνταγματική της κατοχύρωση δεν είναι ρητή⁸⁶ θεωρείται ότι απορρέει από τα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Στο πεδίο ρύθμισης του δημοσίου χώρου, η αρχή της επικουρικότητας συμπορεύεται με την αρχή της εγγύτητας, σύμφωνα με την οποία οι πολιτικές αποφάσεις λαμβάνονται στο επίπεδο που βρίσκεται πλησιέστερα στους πολίτες, προκειμένου να τους παρέχονται περισσότερες δυνατότητες για την άσκηση ελέγχου και επιρροής. Σε πρακτικό επίπεδο η αρχή της εγγύτητας πραγματώνεται με το αποκεντρωτικό σύστημα και την ενθάρρυνση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Απώτερος σκοπός της αρχής της εγγύτητας δεν είναι η απέκδυση του κράτους από τις συνταγματικές υποχρεώσεις του, αλλά η παροχή ελευθερίας και δυνατότητας στους ανθρώπους να οργανώνουν τη ζωή τους κατά το δοκούν και η προστασία της διαφορετικότητας της κοινωνίας, κάτι που αντανακλάται στον δημόσιο χώρο. Αυτή η ελευθερία δεν έχει μόνο αποφαιτική διάσταση μη επέμβασης, αλλά και καταφατική με την λήψη συγκεκριμένων μέτρων εξασφάλισής της.

5. Ορατότητα και αορατότητα στον δημόσιο χώρο

Οι πολιτικοί επιστήμονες⁸⁶ συνδέουν την ορατότητα με τον δημόσιο χώρο⁸⁷. «Αρχετυπικά, το δημόσιο είναι εξ ορισμού ό,τι είναι ανοιχτό και ορατό στον καθένα, καθώς αντιτίθεται με το ιδιωτικό, που είναι περιορισμένο και προστατευμένο»⁸⁸. Σύμφωνα με την Arendt είναι η εμπειρία του κοινού που ορίζει την δημόσια σφαίρα ως τον χώρο που τα

⁸⁵ Π.χ. δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι αντίθετη στην αρχή της ουδετερότητας η απόφαση του κράτους για κήρυξη ενός τόπου ως τόπου ιστορικής μνήμης και η απαγόρευση αλλοίωσής του, έστω και αν την σημαντικότητα αυτού δεν συμμερίζεται μερίδα των πολιτών, όπως π.χ. των νησιών που χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι εξορίας κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου.

⁸⁶ Arendt, Goffman, Lofland, Brighenti

⁸⁷ Ο Habermas για την δημόσια σφαίρα χρησιμοποιεί τον όρο *Offentlichkeit* (δημοσιότητα).

⁸⁸ Βλ. A. Brighenti ό.π. σ. 12.

πράγματα και οι άνθρωποι μπορούν να είναι ορατοί και να διεκδικήσουν το status του δημοσίου. Αυτή η θέση προβάλλει ως πρότυπο δημόσιας σφαίρας την αρχαία ελληνική Αγορά, στην οποία συζητούνταν τα δημόσια ζητήματα, γινόταν εμπόριο, ήταν τόπος συνάντησης των ανθρώπων, και γενικά υπήρχε μία άμεση αλληλεπίδραση μεταξύ των πολιτών.

Η σύνδεση όμως του δημοσίου χώρου με την ορατότητα και του ιδιωτικού με την ιδιωτικότητα δεν είναι τόσο ξεκάθαρη στην πραγματική ζωή. Το δημόσιο και το ιδιωτικό δεν είναι απλά δύο αντίθετες και συμμετρικές ολότητες. «Η είσοδος του ατόμου στον δημόσιο χώρο και η δημόσια εμφάνισή του δεν σημαίνει ότι άπαξ και το άτομο εξέλθει από την κατοικία του και εισέλθει στον δημόσιο χώρο, εισέρχεται σε ένα "theatrum mundi", στο οποίο και καλείται να μεταλλάξει την ταυτότητά του και να υποδυθεί τους αναγκαίους ρόλους για την συμμετοχή του στον «δημόσιο θίασο» φορώντας ένα δημόσιο προσωπίο και αποποιούμενο την ιδιωτική του υπόσταση. Η ταυτότητα είναι το σημείο τομής ανάμεσα στο τι θέλει κάποιο πρόσωπο να είναι και στο τι του επιτρέπει ο δημόσιος χώρος να είναι και συνίσταται στην αίσθηση και στην αξίωση το πρόσωπο να παραμένει το ίδιο στον χώρο και στον χρόνο τόσο όταν είναι απομονωμένο όσο και κατά τη διάρκεια της πολλαπλότητας των περιστάσεων, υπό τις οποίες συγχρωτίζεται με άλλους»⁸⁹. Από την άλλη πλευρά, το δημόσιο εισβάλλει με έμμεσους τρόπους στην ιδιωτική ζωή και το επηρεάζει⁹⁰. Η σχέση του δημοσίου με το ιδιωτικό σε χωρικό επίπεδο προβάλλει ιδιαίτερα στους «ενδιάμεσους» χώρους. Η βεράντα, το κατώφλι, η πίσω πλευρά των οικοδομών, η σκάλα, η θέα από το παράθυρο, η βιτρίνα, είναι χώροι που συναντώνται το μέσα με το έξω και η παρατήρησή τους μας αποκαλύπτει το πώς βιώνεται η πόλη από άτομα και ομάδες διαφορετικού φύλου και κοινωνικής προέλευσης. Από την άλλη πλευρά, τόποι μαζικής συνάθροισης, όπως το γήπεδο, αποκτούν σημασία όχι μόνο στην κουλτούρα της διάθεσης του ελεύθερου χρόνου, αλλά και στο αίσθημα του συνανήκειν⁹¹. Ένας άλλος παράγοντας που συνδέεται με την ορατότητα είναι το μέγεθος, ή καλύτερα η φύση ενός ανοιχτού δημοσίου χώρου, και η ευρύτερη περιοχή που αυτός ανήκει. Η αίσθηση που έχει κανείς όταν βρίσκεται στην πλατεία ενός χωριού, που αποτελεί έναν ξεκάθαρα δημόσιο χώρο,

⁸⁹ Σ. Γεωργίου, ό.π. σ. 8.

⁹⁰ Όπως γράφει με γλαφυρό τρόπο η Arendt «ακόμη και το λυκόφως που φωτίζει την ιδιωτική και μύχια ζωή μας, απορρέει τελικά από το πολύ πιο σκληρό φως της δημόσιας σφαίρας», από το «Ανθρώπινη κατάσταση».

⁹¹ Τα δύο τελευταία στοιχεία έχουν αντληθεί από το συνοδευτικό κείμενο της έκθεσης «Αστυγραφία» της Σ. Τσιάρα στην Εθνική Πινακοθήκη

είναι διαφορετική από αυτή όταν βρίσκεται στην πλατεία μιας πόλης. Η αναγνωρισιμότητα και η οικειότητα μεταξύ των κατοίκων του χωριού εντείνουν το αίσθημα της ορατότητας τόσο στον κάτοικο όσο και στον επισκέπτη που νιώθει τα βλέμματά των ντόπιων επάνω του, ενώ η “φασαρία”, οι γρήγοροι ρυθμοί, το απρόσωπο και πολύβουο της πόλης, “μικραίνουν” τις επιμέρους ατομικότητες του χώρου και δημιουργούν την αίσθηση της αορατότητας, από την οποία κάποιος εξέρχεται όταν κάνει κάτι πολύ ιδιαίτερο ή ακραίο, κάτι που δεν είναι αναμενόμενο να συμβεί στον χώρο.

Σύμφωνα με τον Brighenti τα δύο αντιθετικά στοιχεία που συνθέτουν την ορατότητα είναι η αναγνώριση και ο έλεγχος. Η αναγνώριση ενέχει το στοιχείο της διεκδίκησης, το να είναι κάποιος ορατός ώστε να διεκδικήσει τα δικαιώματά του, ενώ ο έλεγχος έχει το στοιχείο του περιορισμού. Επιμέρους χαρακτηριστικά όμως, όπως το φύλο, η ηλικία, η οικονομική κατάσταση, η καταγωγή, δυσχεραίνουν – εμποδίζουν την αναγνώριση και καθιστούν άτομα ή ομάδες αόρατα. Έτσι αναπτύσσονται διάφορα “υποκοινά” (counterpublics), ενδιάμεσα, κοινωνικά πεδία. Αυτά που δεν μπορούν να υπερβούν το κατώφλι της ορατότητας, καθίστανται κοινωνικά αποκλεισμένα⁹². Έτσι καταλήγουμε ότι ο δημόσιος χώρος δεν είναι ένας ισότιμος για όλους χώρος, παρά το ότι θεσμικά μπορεί να έχει χαρακτηριστεί ως τέτοιος. Πόσο ισότιμος είναι ο δημόσιος χώρος για έναν καταστηματούχο που παρατηρεί την κίνηση στον δρόμο έξω από το κατάστημά του και για έναν άστεγο που βρίσκεται λίγα μέτρα παραπέρα; για έναν κινητικά ανάπηρο και για έναν υγιή και αρτιμελή; για μία γυναίκα που περνάει το βράδυ από μία κακόφημη περιοχή; ακόμα για έναν βουλευτή που εξυβρίζει δημόσια κάποιον άλλο στον δρόμο, γνωρίζοντας ότι για να διωχθεί θα πρέπει να αρθεί η ασυλία του; Όμως, στην πραγματικότητα όλες αυτές οι ομαδικές ή ατομικές «μειονότητες» αποτελούν τμήμα της δημόσιας σφαίρας. Όπως παρατηρεί ο Brighenti, εάν το δημόσιο δεν μπορεί να εξισωθεί με την μειοψηφία, ακόμα λιγότερο μπορεί να εξισωθεί με την πλειοψηφία. Η πολλαπλότητα, τόσο ως ύπαρξη όσο και ως δικαίωμα, είναι συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας που απαιτεί συμπερίληψη και αποδοχή.

6. Το δικαίωμα στον δημόσιο χώρο ως αναγκαία προϋπόθεση της ελευθερίας της έκφρασης

Όπως έχει καταδειχθεί ανωτέρω, το δικαίωμα της έκφρασης είναι συνυφασμένο με τον

⁹² Βλ. σχετικά Mattias De Baker: Regimes of Visibility: Hanging Out in Brussels' Public Spaces και Δ. Ούρσουλα Π. Κουτρολίκου: Περί δημόσιου, ιδιωτικού, «κοινού» και ενδιάμεσου ...

δημόσιο χώρο. Η ελευθερία της έκφρασης και ο δημόσιος χώρος είναι δύο έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες, καθώς ο δημόσιος χώρος αποτελεί το υλικό πεδίο όπου αυτή πραγματώνεται. Ο δημόσιος χώρος ως έννοια όχι μόνο νομική, αλλά κυρίως κοινωνική – φιλοσοφική, έχει ρευστά όρια και δεν μπορεί να προσδιοριστεί μόνο με χωρικούς όρους ή με όρους αστικού σχεδιασμού που του προσδίδουν ένα καθορισμένο σκοπό χρήσης⁹³. Οι “φραγμοί” που υπερβαίνονται από την χρήση του χώρου ώστε να τον καθιστούν εν τοις πράγμασι δημόσιο αφορούν είτε το ιδιοκτησιακό του καθεστώς, είτε την προορισμένη χρήση του, είτε τον προορισμένο φορέα της χρήσης του, είτε οποιαδήποτε άλλη μη προκαθορισμένη και μη προβλέψιμη ενέργεια που τον “βγάζει” από το κέλυφος του ιδιωτικού και τον θέτει στο δημόσιο πεδίο. Επί παραδείγματι, τοίχος ιδιόκτητου κτιρίου που χρησιμοποιείται για την αναγραφή μηνυμάτων (πολιτικών, κοινωνικών, αθλητικών κ.ά.) εκ μέρους αγνώστων προς τον ιδιοκτήτη ατόμων και χωρίς τη συναίνεσή του, πραγματώνει μία διεκδίκηση ύπαρξης και φωνής στον δημόσιο χώρο της πόλης⁹⁴ καθώς ακουμπάει στο δημόσιο ενώ ταυτόχρονα εκτίθεται στο δημόσιο βλέμμα. Εκ του αντιθέτου, ο αυτοσχέδιος καταυλισμός προσφύγων σε ανοιχτό δημόσιο χώρο, λειτουργεί κατά βάση ως ιδιωτικός ` δύσκολα θα θεωρούσε κανείς ότι μπορεί να εισέλθει μέσα στις σκηνές, επικαλούμενος ότι έχουν τεθεί επί δημοσίου χώρου. Ακόμα και τούτο το ίδιο το ανθρώπινο σώμα, ως ο ελάχιστος τόπος, καθίσταται “δημόσιο”, όταν τούτο χρησιμοποιείται ως μέσο έκφρασης, και το δημόσιο βλέμμα στο οποίο αυτό εκτίθεται, εγείρει συζητήσεις και προβληματισμούς για το πόσο ελεύθεροι, προοδευτικοί ή ανεκτικοί είμαστε ως κοινωνία και πολιτεία απέναντι σ’ αυτό.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, πως ο δημόσιος χώρος που μας ενδιαφέρει εν προκειμένω, ως πεδίο άσκησης του δικαιώματος έκφρασης, δεν είναι μία στεγανή εδαφική περιοχή, αλλά συνιστά ένα διαρκές ζητούμενο, μία ιδέα και βίωμα. Σε αυτόν συντελείται η σύνθεση των τριών ιδιοτήτων του προσώπου, ως ιδιώτη, κοινωνού και πολίτη, σε νομικό δε επίπεδο μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία αόριστη νομική έννοια, της οποίας το περιεχόμενο εμπλουτίζεται και

⁹³ Βλ. A. Brighenti, “The public cannot be explained in merely spatial terms, for it includes a regime of interaction and communication. The public is a social territory, yet precisely as such it is materially grounded, ό.π. σ. 26. και “Neither urban planning, nor urban design nor architecture can dictate a single use of a given space; they can only provide a set of affordances; and, as architects and planners increasingly recognize, public space is constantly appropriated in a number of unforeseen ways, ό.π. σ. 28.

⁹⁴ Βλ. σχετικά A. Brighenti ό.π. σ. 15.

διαμορφώνεται in concreto κάθε φορά από διαφορετικούς παράγοντες⁹⁵. Οι παράγοντες αυτοί έχουν εύστοχα κατηγοριοποιηθεί από το Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. στον χρόνο, τρόπο και τόπο (time, manner, place). **Κάθε ένας από αυτούς διαμορφώνει κάθε φορά το πλαίσιο και νοηματοδοτεί τον χώρο στον οποίο πραγματώνεται ένα ατομικό δικαίωμα ως δημόσιο ή μη.** Εκ παραλλήλου – αυτός άλλωστε είναι ο ρόλος των τριών παραγόντων στην διαμόρφωση της νομολογίας του Supreme Court – βάσει αυτών κρίνεται ως θεμιτός ή μη (νόμιμος ή όχι, σύμφωνος με το άρθρο 1 της Πρώτης Τροποποίησης του Αμερικανικού Συντάγματος, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα έκφρασης ή όχι) ο τιθέμενος από την πολιτεία περιορισμός του δικαιώματος έκφρασης. **Το τρίπτυχο χρόνος – τόπος – τρόπος είναι χρήσιμο και κρίσιμο ως προς την εύρεση των όρων και των παραμέτρων που μπορούν να διαστέλλουν ή να συστέλλουν, να οριοθετούν και να ρυθμίζουν τον χώρο.** Προκειμένου να κριθεί ως νόμιμος ο τιθέμενος περιορισμός πρέπει να πληρεί τρία βασικά κριτήρια: α) να έχει ουδέτερο περιεχόμενο, δηλαδή να μην θέτει περιορισμούς στην έκφραση που κρίνονται με όρους υποκειμενικούς (content neutral), β) να περιγράφεται με λεπτομέρεια (narrowly tailored) κατά τρόπο ώστε να ικανοποιεί τον ουσιαστικό κρατικό σκοπό για τον οποίο τίθεται και γ) να παρέχονται επαρκείς εναλλακτικές οδοί για την άσκηση του δικαιώματος έκφρασης (ample alternative channels for communicating the speaker's message)⁹⁶. Το δικαίωμα της έκφρασης κρίνεται επομένως, ως επαρκώς κατοχυρωμένο και αυθεντικά βιούμενο από τους φορείς αυτού (πολίτες), όταν κρίνονται ως πρόσφοροι και αναγκαίοι για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος οι περιορισμοί που αναφέρονται στους ανωτέρω τρεις παράγοντες και φέρουν τα τρία ανωτέρω χαρακτηριστικά. Ως

⁹⁵ "Ενδιαφέρουσα είναι η προσέγγιση του δημόσιου χώρου από τον Αν. Γιακουμάτο, Αν. Καθηγητή Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής ΑΠΘ και ΑΣΚΤ, στο κείμενό του με τίτλο «Το οικείο και το ανοίκειο στον σχεδιασμό του δημόσιου χώρου»: «Τι θα πει δημόσιος χώρος; Είναι ο χώρος της ιδιωτικότητας έξω από την περιοχή της κατοικίας και της διανυκτέρευσης, είναι η περιοχή αθροίσματος διαφορετικών ατομικότητων, είναι αντικαθρέφτισμα φυλετικών αναγνωρίσεων, είναι ταυτοποίηση εμπορικών δραστηριοτήτων, είναι ιδεολογικά προγραμματικοί πυκνωτές ταξικότητας ή μήπως είναι η πραγμάτωση των πολιτών που βρίσκονται εγκατεστημένοι στην περιοχή και σχηματοποιούν κοινότητα, είναι χώρος σαφώς διακριτός ή μικτής υπόστασης; Είναι προσπέλαση, συνεύρεση, κατανάλωση, ταυτοποίηση, συνενοχή, παρηγορία, φυγή; Είναι ρητορικός χώρος διατράνωσης του συγχρονικού και του παγκοσμιοποιημένου; Ή είναι τελικά χώρος προβολής της ρευστής και συμπτωματικής πρόσληψης του συλλογικού;» από Σ. Γεωργίου, ό.π., σ. 225.

⁹⁶ Για την έννοια των περιορισμών όπως έχουν διαμορφωθεί από το S.C. βλ. Kevin Francis O' Neil: "Time, Place and Manner Restrictions" στο <https://firstamendment.mtsu.edu/article/time-place-and-manner-restrictions/>.

παράδειγμα συστολής του δημόσιου χώρου μέσω του χρονικού περιορισμού και «γειώνοντας» τους παράγοντες βιώματος αλλά και περιορισμού του δικαιώματος έκφρασης στην καθημερινότητα της πόλης και στο δημόσιο χώρο, μπορούμε να , αναφέρουμε τις ώρες κοινής ησυχίας καθώς επιτρέπεται κάποιος να τραγουδά στον δρόμο, αλλά όχι τις ώρες αυτές. Επίσης, ο τρόπος έκφρασης που χρησιμοποιεί π.χ. ένας καλλιτέχνης δρόμου μπορεί να καθιστά την ενέργειά του αυτή επιτρεπόμενη ή μη. Τέλος, ο συγκεκριμένος τρόπος που επιλέγεται για να ασκηθεί το δικαίωμα, μπορεί να κρίνεται ότι νομίμως μπορεί να αποκλειστεί, υπό τις ιδιαίτερες κατά περίπτωση συνθήκες, όπως π.χ. συγκέντρωση ή διαμαρτυρίες έξω ή πολύ κοντά σε δικαστήρια με σκοπό τον επηρεασμό της δικαιοσύνης. Τα είδη των ρυθμίσεων χρόνου – τόπου και τρόπου πρέπει να είναι συμβατά με την φύση και τον προορισμό του δημόσιου χώρου⁹⁷. Ιδωμένο υπό το φως των ανωτέρω σκέψεων, αφού έχουμε αναφερθεί ακροθιγώς στο συνταγματικό και νομοθετικό του περιεχόμενο, θα προσπαθήσουμε κατωτέρω να σκιαγραφήσουμε το δικαίωμα έκφρασης στον δημόσιο χώρο της πόλης.

⁹⁷ Γνωστό και ως δόγμα συμβατής χρήσης (compatible use doctrine) σύμφωνα με το οποίο το κρίσιμο ερώτημα κάθε φορά είναι εάν ο τρόπος της έκφρασης είναι κατ' αρχήν ασύμβατος με την φυσιολογική δραστηριότητα ενός συγκεκριμένου χώρου σε δεδομένο χρόνο (Grayned v. City of Rockford, 408, US 104, 1972).

Γ. Περιεχόμενο του εν ευρεία εννοία δικαιώματος έκφρασης

1. Αρχετυπική έννοια

Στην πρωταρχική και αυτονόητη μορφή της η ελευθερία της έκφρασης νοείται ως ελευθερία έκφρασης γνώμης, ιδεών και απόψεων, ανεξαρτήτως περιεχομένου, για οποιοδήποτε ζήτημα, καθώς και η δημοσιοποίηση αυτής. Ο τρόπος άσκησης της μπορεί να είναι είτε γραπτά είτε προφορικά είτε με άλλο μέσο (π.χ. τέχνη, επιτελεστικότητα⁹⁸). Περαιτέρω, στο δικαίωμα έκφρασης περιλαμβάνεται και το δικαίωμα πληροφόρησης, στην ενεργητική και παθητική του μορφή. Ως έκφραση νοείται και η γνωστοποίηση πληροφοριών, χωρίς να συνοδεύεται από έκφραση γνώμης, ενώ, προκειμένου να είναι εφικτή η διαμόρφωση ατομικής γνώμης, πρέπει να υπάρχει δυνατότητα παθητικής πληροφόρησης του κοινού, άρα και διασφάλιση του πλουραλισμού και της ανεξαρτησίας των μέσων ενημέρωσης.

Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει στην αρνητική της πλευρά το δικαίωμα αποσιώπησης της γνώμης, κάτι το οποίο προϋποθέτει την δυνατότητα άρνησης έκφρασής της και την διασφάλιση ότι ο φορέας του δικαιώματος, είτε δεν υποχρεούται ρητά να αποκαλύψει προσωπικές πληροφορίες (π.χ. με την υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευόμενου σε δημόσια έγγραφα, καθώς αφορά ένα εσωτερικό προσωπικό ζήτημα και δεν εξυπηρετείται κάποιος δημόσιος σκοπός με τη γνωστοποίηση αυτού, καθώς μάλιστα το κράτος οφείλει να αντιμετωπίζει με ίσο τρόπο τους πολίτες, ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων), είτε δεν παρακολουθείται με έμμεσο ή άμεσο τρόπο, με σκοπό να αποκαλυφθούν οι πεποιθήσεις του (π.χ. μέσω συστήματος παρακολούθησης και καταγραφής εικόνας και ήχου).

Η έκφραση έχει άλλη δυναμική όταν υλοποιείται στον δημόσιο χώρο. Από την απόφαση

⁹⁸ Ο όρος επιτελεστικότητα (performativity) αφορά τόσο τις τέχνες όσο και τις κοινωνικές επιστήμες. Συνδέεται με την επιτέλεση (performance), αλλά δεν ταυτίζεται με αυτήν. Στο πεδίο της τέχνης ως επιτέλεση μπορεί να περιγραφεί ως ένα καλλιτεχνικό γεγονός το οποίο διαδραματίζεται ζωντανά από έναν performer ή ομάδα καλλιτεχνών, παρουσία κοινού σε δημόσιο χώρο, ο οποίος δεν υπακούει στα συμβατικά πρότυπα της τέχνης (όπως είναι οι εκθεσιακοί χώροι, τα θέατρα κλπ.). Η δράση της performance είναι εφήμερη, δεν μπορεί να επαναληφθεί. Συναφείς όροι είναι το *δρώμενο* και το *happening*. Ως επιτελεστικότητα (αλλιώς παραστατική απομίμηση) χαρακτηρίζεται η επανάληψη και η ανακύκλωση πράξεων σε κοινωνικές ρουτίνες ή κοινωνικά τελετουργικά. Τόσο η επιτέλεση όσο και η επιτελεστικότητα συνδέονται άμεσα με τον δημόσιο χώρο της πόλης. Βλ. σχετικά για τα θέματα αυτά την μεταπτυχιακή εργασία των Α. Αυλωνίτη και Ε. Παπαδήμα: Το Επιτελεστικό Συμβάν στη Σκέψη και στον Χώρο, Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2019, διαθέσιμη στο Ιδρυματικό Αποθετήριο Πολυτεχνείου Κρήτης.

των μαθητών που συμμετέχουν στην μαθητική παρέλαση να μην στρέψουν τα κεφάλια τους στην πλευρά των επισήμων, ως ένδειξη διαμαρτυρίας, ως την δημόσια υπόκλιση υπουργού ενώπιον ξένου ηγέτη, από την εναπόθεση λουλουδιών και κεριών στο σημείο όπου έχασε τη ζωή του κάποιος πολίτης με άδικο και τραγικό τρόπο, ως την συγκέντρωση υπογραφών για την αλλαγή συνταγματικού άρθρου, από την κομματική συγκέντρωση και την ομιλία ενός πολιτικού αρχηγού σε κεντρικό σημείο, ως την λαϊκή συνέλευση των κατοίκων μιας περιοχής για την διάσωση ενός πάρκου, όλα τα ανωτέρω αποτελούν δράσεις έκφρασης, στις οποίες ο δημόσιος χώρος “δίνει ζωή”, θα ήταν άνευ ουσίας και περιεχομένου αν δεν πραγματοποιούνταν σε αυτόν.

2. Ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας

Στενά και αναπόσπαστα συνυφασμένη με την ελευθερία της έκφρασης είναι και η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας. Το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, το οποίο έχει ευρύτατο περιεχόμενο και στην ουσία έρχεται να καλύψει πλευρές της ανθρώπινης προσωπικότητας που δεν αναφέρονται σε άλλο ατομικό δικαίωμα, προϋποθέτει την ελευθερία της έκφρασης και αντιστρόφως. Ο σχηματισμός της προσωπικότητας του καθενός είναι μία δυναμική διαδικασία' η προσωπικότητα συντίθεται και διαμορφώνεται από ποικίλους παράγοντες. Το τι επιλέγει κανείς να εκφράσει, το πως και το πότε συναρτώνται με την προσωπικότητά του. Επίσης, σε ποια εξωτερικά ερεθίσματα – εκφράσεις άλλων θα ανταποκριθεί, θα τα υιοθετήσει, αναμορφώσει ή απορρίψει, είναι επίσης έκφανση της προσωπικότητάς του. Στο πεδίο που μας ενδιαφέρει εν προκειμένω, η προσωπικότητα παίζει σημαντικό ρόλο για τον τρόπο και τις πρακτικές έκφρασης στην πόλη. Η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη (πόλης – προσώπου) και η ισορροπία δυνάμεων καθοριστική για το ποσοτικό και ποιοτικό επίπεδο της έκφρασης. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, στην αντίληψη της πολιτείας (ως κρατικής εξουσίας) άλλη διάσταση έχει η διαμαρτυρία ολιγομελούς ομάδας μεταναστών, μπροστά από το αρμόδιο υπουργείο, για τις συνθήκες υποδοχής και αναγνώρισης δικαιώματος διαμονής στη χώρα και άλλη η πορεία φοιτητών και μαθητών για να εκφράσουν την αντίθεσή τους σε νόμο που αφορά την ανώτατη εκπαίδευση. Η διαφορά δεν είναι μόνο ποσοτική, αλλά και ποιοτική όχι προφανώς με την έννοια της υπονόησης ως κατώτερης της προσωπικότητας των μεταναστών, αλλά της αντίληψης της πολιτείας (ως κρατικής εξουσίας) αλλά και της πόλης (ως συλλογικού γίνεσθαι), περί της σπουδαιότητας, του ενδιαφέροντος και των συνεπειών της μιας διαμαρτυρίας από την άλλη. Επίσης, η διακινδύνευση των αγαθών της ελευθερίας, της περαιτέρω ομαλής διαβίωσης και της εν γένει

ευημερίας της μίας ή της άλλης ομάδας είναι πολύ διαφορετική. Επομένως, αν και ελεύθερη ως προς την διαμόρφωσή της, η προσωπικότητα του καθενός επηρεάζεται και διαμορφώνεται από τις επικρατούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, από την θέση στην οποία τοποθετεί η πόλη, "ο δήμος" την κάθε κοινωνική ομάδα ή το άτομο μεμονωμένα. Η άνεση και η ελευθερία που απολαμβάνει κανείς ως προς την διαμόρφωση της προσωπικότητάς του αντανακλάται στον τρόπο παρουσίας του στον χώρο της πόλης.

3. Έκφραση ως τέχνη

Η τέχνη , είναι μια σημαντική μορφή έκφρασης. Το δικαίωμα στην καλλιτεχνική δημιουργία αφορά τόσο τον καλλιτέχνη όσο και το κοινό. Ο πρώτος πρέπει να απολαμβάνει της ελευθερίας της δημιουργίας και το κοινό να έχει πρόσβαση στα έργα τέχνης. Η σχέση της τέχνης με την πόλη είναι στενή. Κατ' αρχήν η πόλη η ίδια συνιστά ένα πεδίο στο οποίο μπορεί να αναπτυχθεί τέχνη. Εν πρώτοις μέσω του τρόπου κατασκευής των κτιρίων και των υποδομών της. Περαιτέρω, στις περισσότερες πόλεις εκτίθενται σε καίρια σημεία, έργα τέχνης. Στις περιπτώσεις αυτές είναι κυρίως η πολιτεία (κεντρικό κράτος, Ο.Τ.Α.) που λαμβάνουν την απόφαση για την τοποθέτηση των έργων αυτών. Συχνά συνδέονται με ορισμένα ιστορικά γεγονότα ή πρόσωπα, από τα οποία προέρχεται το όνομα του δρόμου ή της πλατείας όπου εκτίθενται. Στον χώρο της πόλης υπάρχει όμως και η τέχνη που έχει δημιουργηθεί από τους πολίτες και επιθυμεί και αυτή να επικοινωνηθεί στο κοινό. Από τους καλλιτέχνες δρόμου ως τα γκράφιτι, από τις υπαίθριες παραστάσεις θεατρικών ομάδων, χωρίς να είναι ενταγμένες σε κάποιο δημοτικό φεστιβάλ ως τον εξωραϊσμό στοιχείων του αστικού περιβάλλοντος από ιδιώτες, άνευ αμοιβής (π.χ. ζωγραφική πάνω σε κάδους απορριμμάτων ή κεντρικούς κατανεμητές) πρόκειται για τέχνη που λαμβάνει χώρα στην πόλη. Η προστασία της ελευθερίας της τέχνης, και κατ' ουσίαν της ελευθερίας της έκφρασης μέσω αυτής, είναι θεμελιώδης για την εμπέδωση της απόλαυσης του σχετικού δικαιώματος. Η επάρκεια αυτής της προστασίας κρίνεται κυρίως όταν πρόκειται για έργα τέχνης που εγείρουν κοινωνικές συζητήσεις και διαχωρίζουν το κοινό σε υπερμάχους αυτών ή μη. Η τέχνη για να είναι ελεύθερη δεν μπορεί να τίθεται εντός συγκεκριμένων πλαισίων. Αυτό όμως, δεν εξαιρεί τους δημιουργούς τους από τις γενικές διατάξεις που ισχύουν για όλους τους πολίτες⁹⁹. Τα ζητήματα που ανακύπτουν

⁹⁹ Π.χ. δεν μπορεί κάποιος με την επίκληση της άσκησης καλλιτεχνικής δραστηριότητας να καταλαμβάνει κάποιο δημόσιο χώρο χωρίς σχετική άδεια ή να χρησιμοποιεί ιδιωτικό χώρο που εκτίθεται στο κοινό (ιδιωτικό τοίχο).

αναφορικά με την παρεμπόδιση ή απαγόρευση έργων τέχνης συνάπτονται κυρίως με τις κρατούσες κάθε εποχή ηθικές αντιλήψεις. Προφανώς οι απόψεις αυτές αλλάζουν, ακολουθώντας την πορεία της κοινωνίας. Πάντοτε όμως υπάρχουν έργα που μικρότερη ή μεγαλύτερη μερίδα της κοινωνίας θεωρεί ότι θίγουν την ηθική της, το θρησκευτικό συναίσθημα, τις αξίες τους. Δεν λείπουν δυστυχώς και περιπτώσεις που αυτόκλητοι υπερασπιστές των αξιών αυτών αναλαμβάνουν δράση για να φιμώσουν και να εξαφανίσουν έργα τέχνης που θεωρούν ανεπίτρεπτα¹⁰⁰. Τέλος, το ίδιο το κράτος δεν είναι πάντα ανεκτικό απέναντι σε καλλιτεχνικά έργα και υπάρχουν περιπτώσεις που και το ίδιο θέτει εκ των υστέρων περιορισμούς και απαγορεύσεις.

Από την άλλη πλευρά, αυτή της ελεύθερης πρόσβασης του κοινού και του κάθε πολίτη ατομικά, στην τέχνη, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο η με κρατική μέριμνα "προσφερόμενη" τέχνη είναι αυτή που το κοινό επιζητεί, εάν εκφράζει την πλειοψηφία των πολιτών, εάν εμμέσως αποκλείει επιμέρους ομάδες και στέκεται επικριτικά σε αυτές και εάν εν τέλει, εκτιθέμενη στον χώρο της πόλης, μπορεί να γίνει αντιληπτή ως κοινό κτήμα και εκφραστής της συλλογικής συνείδησης. Κι ακόμη περισσότερο, έχει υποχρέωση η με κρατική μέριμνα

¹⁰⁰ Αναφέρουμε τις διαμαρτυρίες έξω από τον χώρο που διεξάγονταν το φεστιβάλ κινηματογράφου στη Θεσσαλονίκη για την αφίσα της ταινίας «Αδέσποτα κορμιά» της Ελένης Ψύκου (Μάρτιος 2024) και την επέλαση μελών της Χρυσής Αυγής σε έκθεση του Σεγκέι Αντρέεσκι, καλλιτέχνη από την Βόρεια Μακεδονία, στην Καλαμαριά, οι οποίοι σφράγισαν τον χώρο και τον ανάγκασαν να κατεβάσει τα έργα του, φωνάζοντάς του: «Δεν έχετε δικαίωμα να βρίσκεστε εδώ, σε ελληνικό δημόσιο χώρο» (Απρίλιος 2023). Παλαιότερα υπήρχαν βίαιες αντιδράσεις για την προβολή της ταινίας «Ο τελευταίος πειρασμός» του Μάρτιν Σκορτσέζε (1988), αργότερα σημειώθηκαν επεισόδια έξω από βιβλιοπωλεία για την κυκλοφορία του βιβλίου του Μ. Ανδρουλάκη «Μν» (2000) και το 2003 υπήρξαν αντιδράσεις για τον πίνακα του Βέλγου καλλιτέχνη Thierry de Cordier με τον σταυρό στην έκθεση Outlook στην Αθήνα. Την ίδια χρονιά υπήρξε η κατάσχεση για πρώτη φορά κατά την διαδικασία του άρθρου 14 παρ. 4 του Συντάγματος του βιβλίου αυστριακού σκιτσογράφου Gerhard Haderer με τίτλο «Η ζωή του Ιησού». Αρχικά εκδόθηκε καταδικαστική απόφαση για καθύβριση θρησκευμάτων, αλλά ακολούθησε αθωωτική απόφαση σε δεύτερο βαθμό. Το 2007, μετά από καταγγελία του τότε εκπροσώπου του ΛΑΟΣ κατασχέθηκε το βίντεο της Ε. Στεφανή, που προβάλλονταν στην Εθνική Πινακοθήκη, στα πλαίσια της εικαστικής διοργάνωσης Art Athina, για προσβολή των εθνικών συμβόλων, συγκεκριμένα λόγω προβολής σεξουαλικών σκηνών υπό την υπόκρουση του εθνικού ύμνου. Πιο πρόσφατα (2018) σημειώθηκαν επεισόδια έξω από το θέατρο Χυτήριο λόγω του ανεβάσματος του έργου «Corpus Christi» του Τέρενς Μακ Νάλι. Η παράσταση κατέβηκε πριν τον προγραμματισμένο χρόνο από τους συντελεστές. Για την προστασία της τέχνης στην ελληνική έννομη τάξη, με συγκριτικά στοιχεία από το αμερικανικό δίκαιο, βλ. την διδακτορική διατριβή της Δ. Δαρέλλη: In Art we trust: Η ελευθερία της τέχνης στις ΗΠΑ, ΕΚΠΑ, Τμήμα Νομικής, 2015.

«προσφερόμενη» τέχνη να εκφράζει την πλειοψηφία των πολιτών (αν μπορεί αυτό να προσδιοριστεί) ή να δρα παιδαγωγικά / προοδευτικά; Η ανωτέρω αναφερθείσα συνταγματική υποχρέωση του κράτους για προαγωγή της τέχνης, η οποία υλοποιείται με συγκεκριμένες κρατικές επιλογές είναι πιθανό να προσκρούει σε διαφορετικές αντιλήψεις ως προς το τι είναι τέχνη και εάν αυτή προσβάλλει άλλα δικαιώματα. Και σε αυτή την περίπτωση η ισορροπία δυνάμεων και η δύναμη της επιρροής παίζει σημαντικό ρόλο. Δεδομένης της απουσίας κάποιας γενικής νόρμας ως προς το κοινώς αποδεκτό – και άρα νόμιμο – περιεχόμενο της τέχνης (κάτι τέτοιο θα αναιρούσε προφανώς την ίδια την έννοια της ελευθερίας) οι όποιες παρεμβάσεις δεν είναι σαφές πάντοτε σε τι αποσκοπούν. Η επίκληση της προσβολής των χρηστών ηθών, των εθνικών συμβόλων κ.ά. μπορεί να υποκρύπτει προσπάθεια φίμωσης αντίθετων προς την κρατική εξουσία ή την επικρατούσα κοινωνική αντίληψη, φωνών, που εκφράζονται μέσω της τέχνης, ενώ την ίδια στιγμή, καλλιτέχνες που απολαμβάνουν της εύνοιας του συστήματος και των Μ.Μ.Ε., εκφράζονται και διαμορφώνουν μία κοινή αισθητική, που ενδεχομένως για μεγάλη, πλην σιωπηλή μερίδα της κοινωνίας δεν έχει καμία καλλιτεχνική αξία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η “νεόκοπη” τάση της αναίρεσης προηγούμενων έργων τέχνης, τα οποία θεωρείται ότι υπό τις σημερινές κρατούσες αντιλήψεις δεν είναι αποδεκτά, καθώς εκφράζουν προσβλητικές για ορισμένη κοινωνική ομάδα απόψεις, η λεγόμενη cancel culture¹⁰¹. Είναι μία σύγχρονη μορφή λογοκρισίας – εξοστρακισμού καλλιτεχνών και καλλιτεχνικών έργων, είτε σύγχρονων, είτε παλαιότερων, τα οποία θεωρείται ότι εκφράζουν κάτι που λογίζεται ως απαράδεκτο, προσβλητικό ή ακόμη και παράνομο. Συνήθως εκφράζεται με την μορφή του συλλογικού αποτροπιασμού στα social media, τα αποτελέσματά της όμως εκτείνονται πέρα από τον καταϊγισμό αρνητικών, εξοργισμένων σχολίων του κοινού. Λόγω της μαζικότητας και της ανωνυμίας που την χαρακτηρίζει ως κίνημα, μπορεί να οδηγήσει καλλιτέχνες σε οικονομική εξόντωση, σε παρεμπόδιση της ελευθερίας του λόγου, σε απώλεια της θέσης εργασίας δημοσιογράφων που δημοσιεύουν αμφιλεγόμενα άρθρα κλπ.¹⁰² Αναφορικά

¹⁰¹ Η cancel culture δεν αφορά μόνο την τέχνη, αλλά και γενικά ο,τιδήποτε συμβαίνει στη δημόσια ζωή και έχει ενδιαφέρον για την κοινή γνώμη. Μπορεί να στρέφεται κατά προσώπων, είτε δημόσιων, είτε ιδιωτών που έρχονται στο φως της δημοσιότητας εξαιτίας κάποιου γεγονότος, εταιρειών λόγω των εμπορικών πρακτικών τους και γενικώς κατά οιοδήποτε θεωρείται ότι με τις πράξεις του θίγει την κοινή ηθική.

¹⁰² Σε επιστολή που απέστειλαν τον Ιούλιο του 2020 στο περιοδικό Harpers magazine 150 προσωπικότητες, συγγραφείς, καθηγητές πανεπιστημίου και διανοούμενοι, υπερασπιζόμενοι την ελευθερία του λόγου, αναφέρουν μεταξύ άλλων: « η εξάπλωση του πνεύματος απαγόρευσης οδηγεί σε δυσανεξία για τις αντίθετες απόψεις και ενισχύει την τάση για δημόσια διαπόμπευση και εξοστρακισμό... [...] Η σπασμωδική προσπάθεια διαχείρισης των

με την τέχνη, η cancel culture έχει ως αποτέλεσμα την παρεμπόδιση άσκησης τέχνης που αντιτίθεται σε αυτή (π.χ. θεατρικής παράστασης, έκθεσης εικαστικών έργων) ή την αλλοίωση των καλλιτεχνικών έργων και την προσαρμογή τους στα θεωρούμενα ως αποδεκτά πλαίσια¹⁰³. Όταν το κύμα της κουλτούρας ακύρωσης ξεφεύγει από την διαδικτυακό εξευτελισμό και υλοποιείται με δράσεις στο χώρο της πόλης, είναι καθοριστική η στάση της πολιτείας για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Από την μία πλευρά οφείλει να προστατεύσει τον καλλιτέχνη και το καλλιτεχνικό έργο (από βανδαλισμούς, επεισόδια, παρεμπόδιση εισόδου του κοινού σε θεατρική παράσταση, ταινία κλπ.), από την άλλη, δεν μπορεί να απαγορεύσει την έκφραση διαμαρτυρίας αυτών που θεωρούν ότι θίγονται (συγκέντρωση έξω από τον χώρο, ανάρτηση πανό, συνθήματα κ.ά.) εφόσον είναι ειρηνική.

4. Έκφραση ως διεκδίκηση: το παράδειγμα του δικαιώματος στη συνάθροιση

Η σημασία της ελευθερίας της έκφρασης παρουσιάζει ίσως μεγαλύτερο ενδιαφέρον, στην περίπτωση που η έκφραση είναι το όχημα για την διεκδίκηση κάποιου άλλου δικαιώματος, την διατύπωση αιτήματος, την εκδήλωση διαμαρτυρίας ή την άσκηση πίεσης, προκειμένου να ικανοποιηθούν αιτήματα άλλων προσώπων ή ομάδων προσώπων, που δεν έχουν την φυσική δυνατότητα να τα διεκδικήσουν ή να ικανοποιήσουν τα ίδια¹⁰⁴.

Όλα τα ανωτέρω, και όχι μόνο αυτά, περιλαμβάνονται στο **δικαίωμα συνάθροισης**. Ως φυσικό υπόβαθρο, το δικαίωμα αυτό έχει σαφώς τον ανοιχτό δημόσιο χώρο¹⁰⁵. Καταδεικνύεται

ιδεολογικών αντιθέσεων ευνοεί την οχλαγωγία και όχι την επιβολή μεταρρυθμίσεων. Διευθυντές εντύπων απολύονται επειδή δημοσίευσαν αμφιλεγόμενα άρθρα, βιβλία αποσύρονται για δήθεν ανακρίβειες, δημοσιογράφοι δέχονται εντολές να μη γράφουν για συγκεκριμένα θέματα. Καθηγητές γίνονται στόχοι ερευνών, γιατί μνημόνευσαν λογοτεχνικά έργα στις διαλέξεις τους και επικεφαλής Οργανισμών απομακρύνονται για απλά σφάλματα», από εφημερίδα Athens Voice, τεύχος 755, 30.9.2020.

¹⁰³ Η cancel culture στην τέχνη άρχισε να χρησιμοποιείται περισσότερο όταν η πλατφόρμα HBO Max ανακοίνωσε ότι θα αφαιρούσε από την ταινιοθήκη της την ταινία «Όσα παίρνει ο άνεμος», καθώς υπήρχαν σχόλια για φυλετικές διακρίσεις στο σενάριο. Έκτοτε έχει επεκταθεί σε πληθώρα έργων, με αποτέλεσμα το “ξαναγράψιμο” βιβλίων, την τροποποίηση τραγουδιών, την αποκαθήλωση αγαλμάτων, την μετονομασία αιθουσών πανεπιστημίων κ.ά.

¹⁰⁴ Π.χ. διαδηλώσεις συμπαραστάσης σε υποδίκους που τελούν υπό καθεστώς κράτησης.

¹⁰⁵ Στο άρθρο 11 παρ. 2 εδ. α' του Συντάγματος, όπου κατοχυρώνεται η ελευθερία του συνέρχεσθαι γίνεται λόγος για «υπαίθριους δημόσιους χώρους».

επομένως και εδώ, η στενή και άμεση σχέση της πόλης με την έκφραση. Όσο και αν η επικοινωνία και η πληροφορία έχει μεταφερθεί στον συνεχώς διευρυνόμενο άυλο ψηφιακό κόσμο, η φυσική παρουσία και συγκέντρωση περισσότερων ανθρώπων σε δημόσιο χώρο προκειμένου να εκφράσουν από κοινού τα αιτήματά τους και να επιδιώξουν κοινό σκοπό, δεν μπορεί να υποσκελιστεί και υποβαθμιστεί από την οποιαδήποτε συλλογική “ψηφιακή διαμαρτυρία”. Στο πλαίσιο αυτό η επιλογή του τόπου, του χρόνου και του τρόπου διεξαγωγής της συνάθροισης παίζει καθοριστικό ρόλο. Είναι προφανές ότι διαφορετική δυναμική έχει μία συγκέντρωση που γίνεται σε έναν δευτερεύοντα δρόμο και άλλη αυτή που γίνεται σε μία κεντρική πλατεία. Περαιτέρω, ο χρόνος διεξαγωγής της συγκέντρωσης είναι συνήθως συνδεδεμένος με γεγονότα που επίκεινται και τα οποία προσπαθούν οι συναθροιζόμενοι να αποτρέψουν ή να εκφράσουν την αντίθεσή τους σε αυτά (π.χ. προ της ψήφισης νόμων), ή με γεγονότα που λαμβάνουν χώρα την ίδια χρονική στιγμή (π.χ. επίσκεψη ξένου ηγέτη, για τον οποίο υπάρχει λαϊκή δυσαρέσκεια λόγω της εξωτερικής πολιτικής που ασκεί η χώρα που εκπροσωπεί) ή τέλος και με αιφνίδια γεγονότα που κατά την διαδρομή της πορείας γνωστοποίησής τους στο ευρύ κοινό προκαλούν το κοινό αίσθημα και σχηματοποιούν την αυθόρμητη συγκέντρωση περισσότερων προσώπων, τα οποία μοιράζονται κοινές γνώμες ως προς το γεγονός που τα οδήγησε στο να βγουν στο δρόμο και να εκδηλώσουν την διαμαρτυρία τους (αυθόρμητες συναθροίσεις). Συναφώς, οι εκ μέρους της εξουσίας τιθέμενοι περιορισμοί στο δικαίωμα αυτό πρέπει να είναι ανάλογοι και πρόσφοροι, συσχετιζόμενοι με την προστασία του όποιου άλλου έννομου αγαθού για τον οποίο τίθενται (π.χ. δημόσια ασφάλεια, δημόσια υγεία). **Ειδικά, στον βωμό της ασφάλειας, η οποία έχει αναχθεί σε “υπερδικαίωμα” και “υπεραγαθό”, έχει υποστεί σαφείς περιορισμούς το δικαίωμα της συνάθροισης, και συναφώς της έκφρασης. Αυτό, πέραν των άλλων, καταδεικνύει και την αδυναμία της κρατικής εξουσίας για άσκηση ουσιαστικής πολιτικής, που δίνει χώρο για την έκφραση απόψεων και υλοποιεί με συγκεκριμένα μέτρα την σύνθεση αυτών, και την μετάλλαξή της σε διαχείριση κρίσεων¹⁰⁶ Προχωρώντας ακόμα περισσότερο, θα λέγαμε ότι η διασφάλιση της ύπαρξης κοινόχρηστων δημόσιων χώρων, όπου είναι δυνατή η άσκηση του δικαιώματος, συνιστά αναγκαίο όρο για την πραγμάτωση αυτού. Στο πλαίσιο αυτό, ο τρόπος διαμόρφωσης της πόλης, το πόσο προσβάσιμη, ανοιχτή και προσπελάσιμη είναι, παίζει σημαντικό ρόλο.**

¹⁰⁶ Η ανάδειξη του δικαιώματος στην ασφάλεια ως υπεραγαθού έχει υποστεί κριτική από την θεωρία, βλ. σχετικά Ν. Κουράκη: Σκέψεις για το πρόβλημα της σύγχρονης τρομοκρατίας, Εγκληματολογικοί Ορίζοντες, Α΄ Θεωρία και Πράξη της Ποινικής Καταστολής, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 186.

Το ιδιαίτερο στην περίπτωση της έκφρασης ως διεκδίκηση, όπως την κατονομάζουμε εν προκειμένω, είναι ότι για να πραγματωθεί απαιτείται η σύμπραξη περισσότερων προσώπων. Η σύμπραξη αυτή προσδίδει στο δικαίωμα στη συνάθροιση αφενός έναν κοινωνικό χαρακτήρα, καθώς φορέας του είναι το άτομο ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, και αφετέρου έναν πολιτικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι η άσκησή του μεταφράζεται σε δημόσια συμμετοχή στις διαδικασίες σχηματισμού πολιτικής βούλησης της εξουσίας. Εάν αποστασιοποιηθούμε όμως από το δικαίωμα συνάθροισης ως νομική έννοια, και αντιμετωπίσουμε την έκφραση μόνο ως τρόπο διεκδίκησης, τότε αυτή μπορεί να περιλαμβάνει και ένα μόνο άτομο ή μικρή ομάδα ατόμων, τα οποία επιλέγουν με κάποιο τρόπο, που προφανώς πρέπει να είναι πρόσφορος στο να κοινοποιηθεί, να εκφράσουν την διαμαρτυρία τους ή την όποια άλλη πεποίθησή τους¹⁰⁷. Το ζήτημα είναι το πώς αντιμετωπίζονται αυτές οι μεμονωμένες διεκδικήσεις από το κράτος, το κοινωνικό σύνολο, πως εγγράφονται στην συλλογική αντίληψη¹⁰⁸. Είναι ένα ζήτημα ορατότητας – αορατότητας στην πόλη, που μας απασχόλησε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

5. Έκφραση ως άσκηση θρησκείας

Η ελευθερία της έκφρασης αυτονοήτως περιλαμβάνει την ελευθερία της δημόσιας εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η θρησκευτική ελευθερία, πέραν από ζήτημα ατομικής συνείδησης, περιέχει και την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας, η οποία πραγματώνεται κυρίως με την άσκηση της λατρείας. Η θρησκεία μπορεί να εκδηλώνεται και με άλλους τρόπους θρησκευτικής – ατομικής ή κοινωνικής – συμπεριφοράς, όπως με φιλανθρωπίες, εκδηλώσεις αγάπης προς τον συνάνθρωπο, κατήχηση κ.ά. Η λατρεία και οι άλλες εκφάνσεις της θρησκευτικής πίστης πρέπει να είναι ελεύθερες καθ' όλους τους δυνατούς τρόπους άσκησής τους, εφόσον βέβαια δεν προσβάλλουν την δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Αναφορικά με τον χώρο της πόλης, η ελευθερία άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας – λατρείας στον δημόσιο χώρο είναι καίριας σημασίας για το εν γένει status της ελευθερίας της έκφρασης. Η λατρεία δεν περιορίζεται κατ' ανάγκη μόνο σε ιδιωτικούς – κλειστούς χώρους, μπορεί να ασκείται δημόσια (π.χ. λιτανείες, περιφορές, δημόσια προσευχή), ατομικά ή συλλογικά. Επομένως, οι τιθέμενοι περιορισμοί στην άσκησή της, οφείλουν να είναι

¹⁰⁷ Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την Γκρέτα Τούνμπεργκ, παγκοσμίως γνωστή ακτιβίστρια για το κλίμα, που πολύ πριν γίνει διεθνώς γνωστή, ούσα ακόμα μαθήτρια, κάθονταν κάθε Παρασκευή έξω από το σουηδικό κοινοβούλιο και μοίραζε φυλλάδια για το κλίμα.

¹⁰⁸ Ως γραφικές, ρομαντικές, συμπαθητικές αλλά μάταιες, επικίνδυνες, αδιάφορες;

πρόσφοροι και αναγκαίοι για την διασφάλιση της ομαλής κοινωνικής συμβίωσης.

Το πεδίο της ελεύθερης έκφρασης της θρησκείας στον δημόσιο χώρο είναι χαρακτηριστικό των περιπτώσεων όπου τα λαμβανόμενα περιοριστικά μέτρα – συνήθως κατασταλτικά – δεν έχουν ως δικαιολογητικό λόγο την πραγματική ανάγκη προστασίας άλλων αγαθών, τα οποία τίθενται σε διακινδύνευση με την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλά τον “φόβο” των αρχών έναντι μιας ισχυρής πλειοψηφίας, που θεωρεί ότι λόγω της αριθμητικής της υπεροχής έχει δικαίωμα να καθορίσει ποιος μπορεί να κάνει τι στον δημόσιο χώρο. Το κράτος όμως, ασκώντας την ρυθμιστική του εξουσία, οφείλει να παραμένει ουδέτερο και αμερόληπτο, και να διασφαλίζει την ομαλή λειτουργία της πόλης όχι απομακρύνοντας την αιτία της έντασης, αλλά εξασφαλίζοντας τις συνθήκες εκείνες που επιτρέπουν στους μετέχοντες μιας θρησκευτικής εκδήλωσης να διατηρήσουν την ταυτότητά τους και να εκφραστούν, παρά τις αντιδράσεις που μπορεί να προκαλέσουν. Οι αρχές της μη αποκλειστικότητας και μη παρακώλησης της ελεύθερης χρήσης των κοινοχρήστων χώρων από τους άλλους τυγχάνουν - ή οφείλουν να τυγχάνουν – εφαρμογής στο πλαίσιο άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας στην πόλη.

Περαιτέρω, στην ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνεται και η ελευθερία των συμμετεχόντων ως προς την εξωτερική τους εμφάνιση, η οποία μπορεί να περιέχει δηλωτικά της θρησκείας τους στοιχεία, και επομένως, η μη υποχρέωση διακριτικότητάς τους. Το ζήτημα αυτό συνάπτεται και με την έννοια της ορατότητας στον δημόσιο χώρο, το κατά πόσο και πότε αυτή είναι σκόπιμη και ηθελημένη ή ακούσια. Η αίσθηση άνεσης και ελευθερίας ως προς τα θρησκευτικά ζητήματα συνδέεται και με άλλα στοιχεία που είναι κοινά σε ομάδες που ανήκουν στην ίδια θρησκεία, κυρίως με την χώρα καταγωγής τους, το διάστημα παραμονής τους στη χώρα, την συγγένεια και ομοιότητα της θρησκείας τους σε σχέση με την κρατούσα, και τις αντιλήψεις της πλειοψηφίας ως προς το τι συμβολίζει η θρησκεία που πρεσβεύουν. Στην Ελλάδα, η ιδιαίτερη σχέση του Κράτους με την Ορθόδοξη Εκκλησία κάνει τα πράγματα ακόμα πιο περίπλοκα.

Τέλος, στην θρησκευτική ελευθερία ανήκει και το δικαίωμα για ανέγερση κτιρίων κατάλληλων για την άσκηση της λατρείας (ναών, τζαμιών κ.λ.π.), το οποίο βρίσκει έκφραση μέσα από το δικαίωμα στο δημόσιο χώρο στα πλαίσια της αρχής της ισότητας¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Για την Αθήνα χαρακτηριστική είναι η περιπέτεια της ανέγερσης τζαμιού, για την οποία θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο.

Δ. Παραδείγματα προβληματισμού ως προς την άσκηση του δικαιώματος έκφρασης

1. Η αφίσα για την άμβλωση στο μετρό της Αθήνας

Τον Ιανουάριο του 2020 αναρτήθηκε στους χώρους όπου τοποθετούνται διαφημιστικές αφίσες σε σταθμούς μετρό της Αθήνας, αφίσα από μία μη κερδοσκοπική οργάνωση με κεντρικό τίτλο «Ήξερες ότι;». Στην αφίσα απεικονίζονταν ένα κυοφορούμενο έμβρυο, το οποίο περιβάλλονταν από κάποιες φράσεις στις οποίες δηλώνονταν κατά τους εμπνευστές της αφίσας κάποιες από τις λειτουργίες που αναπτύσσονται κατά την εμβρυική ζωή, όσο το έμβρυο είναι ακόμα σε κυοφορία. Η αφίσα κατέληγε με την φράση «Διάλεξε τη ζωή!». Είχε προηγηθεί η δημοσίευση της ίδιας αφίσας σε πρωτοσέλιδο αθλητικής εφημερίδας λίγες ημέρες νωρίτερα, με αφορμή την ημέρα του αγέννητου παιδιού, που έχει θεσμοθετηθεί από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Η ανάρτηση της αφίσας αυτής ξεσήκωσε κύμα αντιδράσεων από πολιτικά κόμματα, τα οποία εξέδωσαν ανακοινώσεις, αλλά και από πολίτες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Οι αντιδράσεις αφορούσαν στη νομιμότητα των άμβλώσεων και προβάλλονταν ότι με το περιεχόμενό της η αφίσα προσέβαλε κατοχυρωμένα δικαιώματα των γυναικών. Επίσης, η νεολαία του ΣΥΡΙΖΑ πραγματοποίησε παρέμβαση επικολλώντας επάνω στις αφίσες άλλη αφίσα που έγραφε το σύνθημα «Τα σώματά μας, μας ανήκουν».

Κύκλοι της ΣΤΑΣΥ ανέφεραν ότι δεν υπήρχε κάποιος λόγος για να μην αναρτηθεί η συγκεκριμένη αφίσα, καθώς πρόκειται για μία διαφήμιση όπως όλες τις άλλες από αυτές που μπαίνουν στο μετρό και ο φορέας καταβάλλει κανονικά το αντίτιμο για την φιλοξενία του πόστερ. Περαιτέρω δε εξήγησαν ως προς το περιεχόμενο ότι καθώς δεν υπάρχει ξεκάθαρη αναφορά για τις άμβλώσεις, κρίθηκε ότι δεν προσβάλλει το δημόσιο αίσθημα.

Μετά τις αντιδράσεις, ο Υπουργός Μεταφορών κάλεσε την διοίκηση της ΣΤΑΣΥ να απομακρύνει τις αφίσες αυτές καθώς «στρέφονται εναντίον ενός κατοχυρωμένου και αναμφισβήτητου δικαιώματος των γυναικών». Σύμφωνα με την σχετική ανακοίνωση του υπουργείου ο έλεγχος και η έγκριση του περιεχομένου των διαφημίσεων που αναρτώνται στους χώρους του μετρό είναι αποκλειστική αρμοδιότητα της διοίκησης της ΣΤΑΣΥ. Την αρμοδιότητα αυτή οφείλει να την ασκεί με υπευθυνότητα και κοινωνική συνείδηση. Επίσης, αναφέρεται ότι οι καμπάνιες που γίνονται σε δημόσιους χώρους δεν πρέπει να διχάζουν την κοινή γνώμη, ανεξαρτήτως της προσωπικής άποψης που δικαιούται ο καθένας να έχει.

Η επίμαχη αφίσα, πηγή: news247

Στην περίπτωση αυτή παρατηρούμε μία έμμεση κατασταλτική δράση εκ μέρους του κράτους ως προς το δικαίωμα έκφρασης. Έμμεση, καθόσον ο υπουργός δεν έχει άμεση αρμοδιότητα για τον τρόπο λειτουργίας μίας ανώνυμης εταιρείας, όπως είναι η ΣΤΑΣΥ, όμως ασκεί σε αυτήν εποπτεία. Η δράση αυτή προκλήθηκε λόγω των αντιδράσεων που προκάλεσε το περιεχόμενο της αφίσας. Δεν γνωρίζουμε την εξέλιξη της υπόθεσης μεταξύ της εταιρείας και του φορέα που συμβλήθηκε μαζί της για την ανάρτησή της. Δημοσίως δεν υπήρξε κάποια αντίδραση (δημόσια καταγγελία για φίμωση, αθέτηση συμβατικής υποχρέωσης, προσφυγή στη δικαιοσύνη) εκ μέρους του φορέα. Η απαγόρευση κατέλυε πάντως ολοσχερώς το δικαίωμα της έκφρασης, καθώς δεν προκύπτει ότι η αφίσα είχε παράνομο περιεχόμενο¹¹⁰, άλλωστε ούτε οι αντιδρώντες υποστήριξαν κάτι τέτοιο. Εξάλλου, αφού κρίθηκε με πολιτικά υποκειμενικά κριτήρια ότι δεν μπορεί να παραμείνει στον δημόσιο χώρο του μετρό, δεν προσφέρθηκε κάποιος εναλλακτικός τρόπος έκφρασης. Πρόκειται για μία κατ' ουσίαν πολιτική επιλογή, με σκοπό την άμβλυση των αντιδράσεων και την ικανοποίηση του κοινού που ενοχλήθηκε από το περιεχόμενο της αφίσας¹¹¹. Όμως, το δικαίωμα της έκφρασης δεν ισχύει μόνο όταν οι απόψεις που εκφράζονται είναι αρεστές στην πλειοψηφία. Ακόμα και μειοψηφικές ή

¹¹⁰ Το εάν ήταν επιστημονικά ορθά αυτά που αναγράφονταν στην αφίσα είναι άλλο ζήτημα. Πάντως, ακόμα και αν δεν είναι, δεν την καθιστούν παράνομη.

¹¹¹ Σημειώνεται ότι υπήρχαν και υποστηρικτές της αφίσας εντός του κυβερνώντος κόμματος.

αποκλίνουσες απόψεις έχουν το δικαίωμα να εκφράζονται εφόσον δεν προσβάλλονται τα δικαιώματα των άλλων.

2. Η απόσυρση του έργου με την ελληνική σημαία από την έκθεση του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στη Νέα Υόρκη

Τον Δεκέμβριο του 2023 σε έκθεση του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στη Νέα Υόρκη περιλαμβανόταν το έργο της εικαστικού Γεωργίας Λαλέ, με τίτλο "The flag". Πρόκειται για μία απεικόνιση υφασμάτινης ελληνικής σημαίας με λευκές, εμπριμέ και ροζ ρίγες. Το υλικό είναι από σεντόνια τα οποία έστειλαν στην καλλιτέχνη, κατόπιν δικής της πρόσκλησης, γυναίκες από την Ελλάδα. Η μόνη προϋπόθεση που είχε θέσει η καλλιτέχνης είναι οι γυναίκες να είχαν ξεκουραστεί πάνω σε αυτά και να είχαν ονειρευτεί έναν κόσμο πιο δίκαιο, χωρίς φόβο. Σκοπός του έργου όπως αναφέρει η ίδια είναι να μεταδώσει ένα μήνυμα κατά της έμφυλης βίας και των εγκλημάτων κατά των γυναικών.

Η πρώτη αντίδραση στο έργο ήταν σε άρθρο της ομογενειακής εφημερίδας «Εθνικός Κήρυκας». Ακολούθησε πιο έντονη αντίδραση εντός της βουλής από τον επικεφαλής του κόμματος «Νίκη», ο οποίος θεώρησε ότι με αυτό το έργο διακωμωδείται το εθνικό σύμβολο. Κατόπιν τούτων, με εντολή του Υπουργού Εξωτερικών το έργο, τρεις ημέρες μετά τα εγκαίνια της έκθεσης, αποσύρθηκε. Λίγο καιρό μετά ήρθε στην Ελλάδα και τοποθετήθηκε σε αίθουσα του Δήμου Αθηναίων στα πλαίσια έκθεσης με τίτλο «Γνωρίζοντας από την κόψη», ενώ την ημέρα της γυναίκας το Δημαρχείο φωταγωγήθηκε για μία ημέρα με φωτισμό που αναπαριστούσε το συγκεκριμένο έργο.

Η απάντηση του Υπουργείου Εξωτερικών στις επικρίσεις για την εντολή απομάκρυνσης του έργου είχε ως βάση το ότι ναι μεν η τέχνη είναι ελεύθερη, αλλά τα εθνικά σύμβολα πρέπει να παρουσιάζονται ακέραια στα κρατικά κτίρια. Από την άλλη πλευρά, πλήθος του καλλιτεχνικού και δημοσιογραφικού κόσμου υποστήριξε πως η ενέργεια του υπουργείου αποτελεί λογοκρισία της τέχνης και περιορισμό της ελεύθερης έκφρασης. Η ίδια η καλλιτέχνης αν και απογοητεύτηκε από το γεγονός ότι το έργο της αποσύρθηκε και έλαβε και κάποια προσβλητικά, ακόμα και απειλητικά μηνύματα από πολέμιούς του, θεωρεί ότι εν τέλει το έργο ενδυναμώθηκε και απέκτησε και άλλη αποστολή. Εκτός από σύμβολο για την καταπολέμηση της βίας, έγινε και σύμβολο της καλλιτεχνικής ελευθερίας. Ως προς τις κατηγορίες περί προσβολής του εθνικού συμβόλου δηλώνει ότι το έργο δεν παρουσιάστηκε ως «η ελληνική σημαία», αλλά ως σημαία, το δε σύνθημα «Ελευθερία ή θάνατος» που διατρέχει την ελληνική

σημαία, ταυτίζεται πολλές φορές με τον αγώνα των γυναικών που υφίστανται βία, καθώς διεκδικώντας την ελευθερία τους, βρίσκουν τραγικό θάνατο.

Το έργο "The flag", πηγή: lalegeorgia.net

Εν προκειμένω πρόκειται περί μίας αναμφισβήτητης λογοκρισίας και αδικαιολόγητου περιορισμού της ελευθερίας της τέχνης στον δημόσιο χώρο. Το επιχείρημα του υπουργείου ότι επρόκειτο για έργο που εκτίθετο σε κρατικό κτίριο (Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στη Νέα Υόρκη) και γι' αυτό δεν ήταν ανεκτή η έκθεσή του σε αυτό, δεν αρκεί για να άρει τους παραπάνω χαρακτηρισμούς. Και τούτο, διότι αφενός το έργο δεν τοποθετήθηκε αυθαίρετα από την ίδια την καλλιτέχνη, αλλά είχε προηγηθεί η έγκρισή του από την αρμόδια επιτροπή του Προξενείου, αφετέρου μετά την αποκαθήλωσή του, επανήλθε για ορισμένο διάστημα σε άλλο κρατικό κτίριο, το Δημαρχείο της Αθήνας. Φυσικά, ο Πρόξενος τελεί σε ιεραρχική θέση έναντι του Υπουργού των Εξωτερικών, είναι διοικητικά υφιστάμενός του. Αυτό όμως καταδεικνύει ότι η εντολή για την απόσυρσή του ήταν μία καθαρά πολιτική επιλογή, προφανώς παρακινούμενη από τις αντιδράσεις ενός συντηρητικού – ακροδεξιού ακροατηρίου, το οποίο ήθελε να ικανοποιήσει. Εκτός των ανωτέρω, σε πιο γενικό πλαίσιο, παρατηρείται μία τάση υποβολής της τέχνης σε διαδικασία έγκρισης όταν πρόκειται να εκτεθεί σε δημόσιο χώρο.

Γενικότερα, στο πεδίο της τέχνης είναι πάρα πολύ συχνές οι αντιπαραθέσεις είτε μεταξύ του κράτους και των καλλιτεχνών, είτε εντός του κοινωνικού συνόλου.

3. Σύλληψεις για παλαιστινιακή σημαία

Τον Νοέμβριο του 2023 προσήχθη ένας Παλαιστίνιος, ο οποίος στην διάρκεια διαδήλωσης υπέρ του Παλαιστινιακού λαού είχε υψώσει σε στύλο στην πλατεία Συντάγματος την παλαιστινιακή σημαία, μαζί με την ελληνική¹¹². Ακολούθως, η προσαγωγή του μετατράπηκε σε σύλληψη με βάση το άρθρο 141 του Π.Κ.¹¹³ Σύμφωνα με αυτό «Όποιος, με πράξεις που θέτουν υπό αμφισβήτηση κυριαρχικά δικαιώματα άλλου κράτους ή με άλλες προκλητικές ενέργειες, εκθέτει το ελληνικό κράτος ή σύμμαχό του ή τους κατοίκους τους σε κίνδυνο αντιποίνων ή εκθέτει σε κίνδυνο διατάραξης τις φιλικές σχέσεις της Ελλάδας ή συμμάχου της με ξένο κράτος, τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη ή χρηματική ποινή. 2. Αν τα αντίποινα επήλθαν πραγματικά εξαιτίας των ενεργειών του επιβάλλεται φυλάκιση τουλάχιστον τριών ετών»¹¹⁴. Ωστόσο, σύμφωνα με πληροφορίες, εν συνεχεία αφέθηκε ελεύθερος, ενώ συνεχίζεται η προανάκριση. Λίγες ημέρες μετά, η αστυνομία συνέλαβε 32 Παλαιστίνιους, οι οποίοι στο πλαίσιο του μαραθωνίου της Αθήνας πραγματοποίησαν ειρηνική συγκέντρωση, κρατούσαν παλαιστινιακές σημαίες και κασκόλ με τα χρώματα της Παλαιστίνης. Τέλος, οδηγήθηκαν στην Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αττικής δύο Έλληνες ηθοποιοί, επειδή είχαν κρεμασμένη στο αυτοκίνητό τους μία παλαιστινιακή σημαία και πέρασαν μπροστά από την Ισραηλινή πρεσβεία.

Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος ερωτηθείς για το εάν είναι παράνομο να υψώνει κανείς την παλαιστινιακή σημαία, δήλωσε ότι η απάντηση είναι προφανής, αφού έχει αποδειχθεί ότι στην χώρα μας είναι κατοχυρωμένη η ελευθερία της έκφρασης. Όσον αφορά τα γεγονότα τα οποία προκάλεσαν την ερώτηση απάντησε ότι δεν γνωρίζει η κυβέρνηση το περιεχόμενο κάθε δικογραφίας και δεν μπορεί να κάνει αποσπασματικά σχόλια, ούτε είναι δουλειά του να επικρίνει οποιαδήποτε επιχειρησιακή ενέργεια. Σε ερωτήσεις που του είχαν τεθεί το προηγούμενο διάστημα, πριν η προσαγωγή του Παλαιστίνιου μετατραπεί σε σύλληψη, είχε δηλώσει ότι η προσαγωγή έγινε με προσωπική παραίνεση του Υπουργού Προστασίας του

¹¹² Το γεγονός της προσαγωγής επιβεβαιώνεται και από επίσημη ανάρτηση της Ελληνικής Αστυνομίας στο twitter.

¹¹³ Οι πληροφορίες που αναφέρονται ως προς τις αστυνομικές και δικαστικές ενέργειες έχουν αντληθεί από ενημερωτικά site, καθώς δεν υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης στις σχετικές δικογραφίες. Επομένως, η ακρίβεια αυτών τελεί υπό την αίρεση της ακρίβειας των σχετικών δημοσιευμάτων.

Πολίτη για να δράσει άμεσα η αστυνομία, παρέπεμψε δε στην προκαταρκτική έρευνα, τονίζοντας ότι πρόκειται για προσαγωγή.

Η στιγμή που ο Παλαιστίνιος ανεβάζει την παλαιστινιακή σημαία μαζί με την ελληνική.

Πηγή: EUROKINISSI, Βασίλης Ρεμπάπης

Στα περιστατικά που περιγράφονται παρατηρούμε έναν περιορισμό του δικαιώματος έκφρασης, ειδικότερα της έκφρασης ως διεκδίκησης και συνάθροισης. Το αδίκημα για το οποίο προσήχθησαν και εν συνεχεία συνελήφθησαν τα εν λόγω άτομα, ανήκει στην κατηγορία εγκλημάτων που συνιστούν προσβολές του πολιτεύματος. Δεν γνωρίζουμε την εξέλιξη των υποθέσεων και εάν εν τέλει θα οδηγηθούν σε δίκη. Πάντως, εκ πρώτης όψεως φαντάζει υπερβολική η αντίδραση της αστυνομίας, λαμβανομένου υπόψη ότι διαδηλώσεις υπέρ της Παλαιστίνης έχουν γίνει σε πάρα πολλές χώρες, με πολύ μεγαλύτερη συμμετοχή, αλλά φυσικά και στην Ελλάδα. Είναι λογικό και προφανές να κρατούν οι διαδηλωτές την σημαία του “κράτους” υπέρ του οποίου διαδηλώνουν.

4. Η φωταγώγηση της Βουλής με την σημαία του Ισραήλ

Στις 11.10.2023, δύο ημέρες μετά την τρομοκρατική επίθεση της Χαμάς στο Ισραήλ και την δολοφονία χιλιάδων αμάχων και αρπαγή ομήρων, με απόφαση του Προέδρου της Βουλής, φωταγώγηθηκε το κτίριο της Βουλής με την ισραηλινή σημαία. Σε ανακοίνωσή του ο Πρόεδρος της Βουλής είπε ότι με αυτόν τον τρόπο εκφράζει η Ελλάδα την συμπαράστασή της τον άμαχο πληθυσμό και παράλληλα την αποδοκιμασία της βίαιης και απίστευτα απάνθρωπης επίθεσης σε κράτος, που καταφεύγει στο αναφαίρετο δικαίωμα της αυτοάμυνας. Μέσω της

φωταγώγησης τονίζεται το δικαίωμα στην εθνική κυριαρχία, στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τελικά στην ελπίδα για ειρήνη, που παρά ταύτα, δικαιούται να μην κλονιστεί ανεπανόρθωτα.

Επίσημη αντίδραση στην ενέργεια αυτή υπήρξε από το ΚΚΕ, η κοινοβουλευτική ομάδα του οποίου εξέδωσε ανακοίνωση, στην οποία την χαρακτήριζε απαράδεκτη, καθώς το Ισραήλ διατηρεί πολύχρονη βάρβαρη κατοχή στα παλαιστινιακά εδάφη, δολοφονεί τον παλαιστινιακό λαό, βομβαρδίζει και επιβάλλει απάνθρωπο αποκλεισμό στη Λωρίδα της Γάζας και ετοιμάζεται για χερσαία επέμβαση.

Πηγή: hellenicparliament.gr

Ο λόγος που επιλέξαμε αυτή την είδηση για σχολιασμό ως προς το δικαίωμα της έκφρασης, είναι ότι πρόκειται για μία περίπτωση όπου το επίσημο κράτος επιλέγει να κοινοποιήσει την τοποθέτησή του απέναντι σε ένα σημαντικό διεθνές εξωτερικό γεγονός με ιδιαίζοντα τρόπο. Το κράτος, ως πολιτική διεθνής οντότητα δεν αποτελεί υποκείμενο ατομικών δικαιωμάτων, όπως τα πρόσωπα. Εκφράζεται μέσω των πολιτικών του αποφάσεων και ενεργειών. Εν προκειμένω, ο τρόπος που χρησιμοποιήθηκε για να δηλωθεί η συμπαράσταση προς το Ισραήλ ταύτιζε την επίσημη κρατική στάση με τις επιμέρους βουλήσεις ολόκληρου του λαού. Η χρησιμοποίηση του πιο εμβληματικού κτιρίου της Ελληνικής Δημοκρατίας, του Κοινοβουλίου, τόνιζε την “παλλαϊκή” συμφωνία προς την επίσημη θέση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Αυτό όμως δεν είναι βέβαιο ότι ισχύει στην πραγματικότητα, αν δηλαδή η εκδήλωση αυτή υποστήριξης αντιπροσωπεύει το σύνολο ή έστω την πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Οι τυχόν διαφωνούντες όμως, καλύπτονται φαινομενικά από την εμβληματική κρατική ενέργεια, και δεν μπορούν να ακουστούν (ή αν προσπαθήσουν να

αντιδράσουν κινδυνεύουν με συνέπειες όπως στο παραπάνω παράδειγμα). Είναι μία χαρακτηριστική περίπτωση όπου το κράτος συνειδητά χρησιμοποιεί την εξουσία του για να προβάλλει μία φαινομενική λαϊκή ομοιογένεια και συγκατάθεση ως προς τις επιλογές του, η οποία όμως πραγματικά δεν υφίσταται.

5. Η περιπέτεια του τζαμιού

Τον Ιούνιο του 2019 εγκαινιάστηκε από τον τότε Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων το πρώτο δημόσιο τζαμί στην Αθήνα, στην περιοχή του Βοτανικού. Είχαν προηγηθεί δεκαετίες ματαιώσεων για την υλοποίησή του, λόγω δικαστικών προσφυγών, διαφωνίας μεταξύ των εκπροσώπων διαφόρων εθνοκοιτητών και της πολιτείας, ρατσιστικών επιθέσεων και καταλήψεων, αθέτησης των συμφωνιών, αδιαφορίας και για πολλούς άλλους λόγους¹¹⁵. Το τζαμί έχει έκταση 1.000 τ.μ. και κτίστηκε σε οικόπεδο 17 στρεμμάτων, που παραχωρήθηκε από το Ελληνικό Πολεμικό Ναυτικό. Είναι χωρητικότητας 350 θέσεων και διαθέτει χώρο για γυναίκες. Το τέμενος ανεγέρθηκε με κρατική χρηματοδότηση. Επίσης, το κράτος διορίζει τον ιμάμη και το διοικητικό συμβούλιο του τεμένους. Ο ιμάμης πληρώνεται από το κράτος, το οποίο καλύπτει και τα έξοδα λειτουργίας του τζαμιού.

Η ιδιαιτερότητα του τζαμιού της Αθήνας είναι ότι πρόκειται για δημόσιο τζαμί, ενώ στις άλλες χώρες της Ευρώπης τα τζαμιά είναι ιδιωτικά και ελέγχονται από εκείνους που τα χρηματοδοτούν. Στην Ελλάδα είχαν γίνει προσφορές από άλλα κράτη (Τουρκία και Αραβικές χώρες) για την χρηματοδότηση του έργου, όμως η πολιτεία της είχε αρνηθεί. Ο λόγος είναι να έχει τον έλεγχο του. Επομένως, για το τζαμί δεν ακολουθήθηκε η διαδικασία που προβλέπει ο νόμος για την έκδοση άδειας για ανέγερση ναού οποιασδήποτε άλλης θρησκείας¹¹⁶, πλην της χριστιανικής ορθόδοξης, αλλά φτιάχτηκε με δικό του νόμο.

¹¹⁵ Η πρώτη αναφορά για ανέγερση εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας μουσουλμανικού τεμένους στην Αθήνα είναι το 1890, όταν με νόμο παραχωρήθηκε οικόπεδο στον Πειραιά για τον σκοπό αυτό. Για όλους τους σταθμούς στην ιστορία της ανέγερσης του τζαμιού στην Αθήνα βλ. το άρθρο του Π. Ευαγγέλου: Τζαμί στην Αθήνα, από το 1890 έως το 2019, μια πονεμένη ιστορία, σε roimin.gr.

¹¹⁶ Για τις προϋποθέσεις αυτές βλ. ανωτέρω σ. 36.

Εξωτερική όψη του τζαμιού και του περιβάλλοντος χώρου, πηγή: avgi.gr

Παρά τις ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί (ως προς την επιλογή της τοποθεσίας, την απουσία μιναρέ, την αρχιτεκτονική του κτιρίου, την ανεπάρκεια για την κάλυψη των αναγκών όλων των μουσουλμάνων που διαβιούν στην Αττική), φρονούμε ότι η εν τέλει ίδρυση και λειτουργία του τζαμιού, μετά τις μακροχρόνιες αναβολές και παλινωδίες, είναι μία θετική εξέλιξη ως προς την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας για την θρησκεία του Ισλάμ, το οποίο αν και πολυπληθές, με αυξανόμενες τάσεις λόγω των μεταναστών, αποτελεί μειοψηφία. Είναι γεγονός, ότι και μετά την ανέγερσή του λειτουργούν στην Αττική δεκάδες "παράνομα" τζαμιά σε ιδιωτικούς χώρους και θα εξακολουθήσουν να λειτουργούν. Περαιτέρω, η δημιουργία μουσουλμανικού νεκροταφείου παραμένει ένα μεγάλο ζητούμενο. Παρά το ότι η Ιερά Σύνοδος έδωσε την συγκατάθεσή της για παραχώρηση 20 στρεμμάτων εντός του Διαδημοτικού Κοιμητηρίου του Σχιστού για τον ενταφιασμό μουσουλμάνων και την ανάληψη της χρηματοδότησης από την Περιφέρεια Αττικής, το έργο δεν έχει ολοκληρωθεί λόγω δικαστικής διαμάχης μεταξύ της εργολήπτριας εταιρείας και των εμπλεκόμενων φορέων.

Επίσης, παρά την πλούσια οθωμανική αρχιτεκτονική κληρονομιά σε όλη σχεδόν την Ελλάδα, αυτή παραμένει εν πολλοίς αόρατη και αφρόντιστη. Αυτό οφείλεται στην εθνικοποίηση της μνήμης και του χώρου, σύμφωνα με την οποία πρέπει να αφαιρεθούν στοιχεία που δεν υπηρετούν το εθνικό αφήγημα ή να αφεθούν στην δύναμη του χρόνου. Τα

τελευταία χρόνια γίνονται όμως ενέργειες ανάδειξης των ιστορικών μνημείων του Ισλάμ, όπως άλλων θρησκειών, κυρίως του Ιουδαϊσμού¹¹⁷.

Σε κάθε περίπτωση, η θρησκευτική ελευθερία ως έκφραση στο δημόσιο χώρο είναι ένα διαφιλονικούμενο πεδίο, με εντάσεις, υποχωρήσεις, συμβιβασμούς και ανισότητες ως προς το βαθμό προστασίας της. Οι εγχώριες και παγκόσμιες κρίσεις ευνοούν την αντιπαλότητα μεταξύ των θρησκειών και εν γένει των διαφορετικών κοσμοθεωριών. Οι ελλείψεις που ανακύπτουν στο επίπεδο της εν τοις πράγμασι κατοχύρωσής της αγγίζουν πολλές πλευρές της κοινωνικής και οικονομικής ζωής και εκφεύγουν από την στενή ρύθμιση της χρήσης του δημόσιου χώρου ως τέτοιου. Σε μία παράλληλη και όχι αντιθετική θεώρηση, θα λέγαμε, ότι εν τέλει η συνολική αντίληψη του δημόσιου χώρου, ως χρόνου, τόπου και τρόπου, βοηθά στην καλύτερη κατανόηση των αναγκών και των επεμβάσεων που πρέπει να λαμβάνουν χώρα, ώστε να εγκαθιδρυθεί και να ανθίσει μία βιωματική θρησκευτική ελευθερία, με διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης και της ομαλής κοινωνικής συνύπαρξης¹¹⁸.

¹¹⁷ Αναφέρουμε ως παράδειγμα το ιστορικό τζαμί Τζισδαράκη στην πλατεία Μοναστηρακίου, το οποίο στεγάζει ένα από τα παραρτήματα του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, αν και η εξωτερική του όψη δείχνει εγκαταλειμμένη και δεν υποδεικνύει ότι έχει αξιοποιηθεί. Επίσης, την ανακαίνιση της Συναγωγής Μοναστηριωτών στη Θεσσαλονίκη και την ανακαίνιση της Συναγωγής Καλ Σαλώμ της Κω.

¹¹⁸ Ως παράδειγμα ρύθμισης του χώρου με βάση την διάσταση του χρόνου για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας αναφέρουμε την απόφαση του σχολικού συμβουλίου του Δήμου του Πιολτέλο, στην περιφέρεια της Λομβαρδίας, να κλείσει το σχολείο Iqbal Masih στις 10 Απριλίου, ημέρα που εορτάζεται το τέλος του Ραμαζανιού. Ο λόγος που λήφθηκε αυτή η απόφαση είναι ότι το 40% των μαθητών στην περιοχή είναι μουσουλμάνοι και αναμένεται να μην έρθουν στο σχολείο εκείνη την ημέρα. Η απόφαση χαιρετίστηκε από τον Δήμαρχο του Πιολτέλο, που την χαρακτήρισε ως «πράξη πολιτισμού». Επίσης, είχε την στήριξη των γονέων και των δασκάλων του σχολείου. Σημειώνεται ότι στην Ιταλία κάθε σχολείο έχει την δυνατότητα να αποφασίζει να κλείνει αυτόνομα ορισμένες ημέρες, υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχουν τουλάχιστον 200 σχολικές ημέρες ανά έτος. Όμως, ο Υπουργός Παιδείας της Ιταλίας, δήλωσε ότι τα σχολεία δεν μπορούν να καθιερώνουν αργίες με άμεσο ή έμμεσο τρόπο και διέταξε έλεγχο στο σχολείο. Η Περιφερειακή Σχολική Επιτροπή διαπίστωσε παρατυπίες στην απόφαση της σχολικής επιτροπής και ζήτησε από τον διευθυντή του σχολείου να ακυρώσει την απόφαση. Κληθείς από την Corriere della Serra να σχολιάσει το γεγονός, ο λέκτορας Πολεοδομίας στο Πολυτεχνείο του Μιλάνου Αντρέα Ντι Τζιοβάνι έκανε λόγο για ένα μέτωπο που θα έχει να κάνει με την Ιταλία σύντομα, εφόσον αφορά τις πόλεις του αύριο. (πηγή: ertnews.gr). Αντιστοίχως προς τα ανωτέρω, η τραπεζική αργία που ισχύει εδώ και χρόνια για το καθολικό Πάσχα στην Ελλάδα, με συνέπεια την πληρωμή των μισθών προ αυτού, ακόμα και αν δεν συμπίπτει με το τέλος του μήνα ή του δεκαπενθήμερου, θα μπορούσε να επεκταθεί και στις σημαντικές εορτές άλλων θρησκειών, εφόσον έχουν σημαντικό πληθυσμό.

ΤΕΛΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΟΙΧΤΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Αποτελεί ίσως κοινό τόπο και αναγκαία συνθήκη κάθε ερευνητικής προσπάθειας μελέτης ζητημάτων που αφορούν κοινωνικά, πολιτικά, και εν τέλει ανθρώπινα προβλήματα, η αδυναμία εξαγωγής συγκεκριμένων και ασφαλών συμπερασμάτων. Παρά ταύτα, μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις, προφανώς όχι ως απόλυτες και δογματικές, αλλά περισσότερο ως παρατηρήσεις, που οδηγούν σε περαιτέρω προβληματισμούς.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, θα λέγαμε ότι η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος έκφρασης και των συναφών με αυτό δικαιωμάτων που μας απασχόλησαν είναι επαρκής και στέρεα. Το Σύνταγμά μας, αν και αριθμεί περίπου πενήντα χρόνια ζωής παραμένει επίκαιρο και ακόμα προοδευτικό. Δεν είναι τυχαίο ότι από τα άρθρα που αφορούν τα επίμαχα δικαιώματα κανένα δεν έχει αναθεωρηθεί στην πενήντάχρονη πορεία του, με εξαίρεση το άρθρο 14, το οποίο αναθεωρήθηκε ως προς τις ειδικότερες διατάξεις του για το δικαίωμα απάντησης και την υποχρέωση επανόρθωσης σε περίπτωση ανακριβούς δημοσιεύματος (παρ. 5), για την αστική και ποινική ευθύνη του τύπου (παρ. 7) και το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μέσων ενημέρωσης (παρ. 9 «βασικός μέτοχος»), ενώ παρέμεινε ως έχει για το δικαίωμα έκφρασης εν γένει. Η εμπειρία της στέρησης της πολιτικής ελευθερίας και της λογοκρισίας κατά την περίοδο της δικτατορίας άσκησε καταλυτική επίδραση στην διαμόρφωση και ψήφιση του συνταγματικού κειμένου. Το Σύνταγμα σε γενικές γραμμές και μέσα από τη νομολογιακή εφαρμογή του από τα δικαστήρια αποδείχθηκε εκεί που χρειάζεται «γενικό και περιληπτικό» (με την έννοια της αποφυγής ειδικότερων ρυθμίσεων στο κείμενό του και της απόλυτης συνταγματικής προστασίας) και εκεί που χρειάζεται πιο συγκεκριμένο και περιπτωσιολογικό. Επίσης, καίριας σημασίας είναι το είδος της επιφύλαξης υπέρ του νόμου που περιλαμβάνεται στα επίμαχα άρθρα του. Εάν πρόκειται για γενική επιφύλαξη, όπου δεν εξουσιοδοτείται ο κοινός νομοθέτης στην θέσπιση συγκεκριμένης ρύθμισης του δικαιώματος, το δικαίωμα ασκείται ελεύθερα υπό την προϋπόθεση τήρησης των γενικών νόμων. Φυσικά και οι γενικοί νόμοι θα πρέπει να είναι σύμφωνοι με το Σύνταγμα. Εάν η επιφύλαξη είναι ειδική, όπου ο κοινός νομοθέτης καλείται να θεσπίσει συγκεκριμένη ρύθμιση για τον τρόπο άσκησης του δικαιώματος, αυτή θα πρέπει να σέβεται το πλαίσιο που περιγράφει το ίδιο το Σύνταγμα¹¹⁹. Τέλος, η συνταγματική προστασία των ατομικών δικαιωμάτων εμπλουτίζεται και συμπληρώνεται από τις διεθνείς συνθήκες, με

¹¹⁹ Στις διατάξεις που μας απασχόλησαν ειδική επιφύλαξη υπάρχει μόνο στο άρθρο 11 παρ. 2 Σ, για τους λόγους απαγόρευσης των δημοσίων υπαιθρίων συναθροίσεων.

σημαντικότερη την ΕΣΔΑ, αλλά και από το ευρωπαϊκό δίκαιο.

Από την άλλη πλευρά, στο επίπεδο της νομοθετικής κατοχύρωσης και ρύθμισης των δικαιωμάτων που μας απασχόλησαν, τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Αυτό είναι σε ένα βαθμό αναμενόμενο, καθώς ο κοινός νομοθέτης αναγκαστικά θα προχωρήσει σε πιο συγκεκριμένες και λεπτομερειακές ρυθμίσεις, άρα κατ' ανάγκη σε περιορισμούς. Ειδικότερα, στο πεδίο της έκφρασης με την πρωταρχική της έννοια, ο αντιρατσιστικός νόμος δεν κρίνεται εν συνόλω ως επιτυχής¹²⁰. Η αγωνία του νομοθέτη να «προλάβει καταστάσεις», να εξαλείψει αντικοινωνικές συμπεριφορές και να «αποκαθάρει» την κοινωνία από βδελυρές και αντιδημοκρατικές απόψεις μέσω της ποινικοποίησης συγκεκριμένων συμπεριφορών είναι εμφανής. Άλλωστε, η χρονική συγκυρία θέσπισης του συγκεκριμένου νόμου, όπου τα πνεύματα ήταν πολύ οξυμμένα σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, δεν είναι τυχαία, αν και ως δικαιολογητικός λόγος θέσπισής του στην αιτιολογική του έκθεση αναφέρεται η ενσωμάτωση στο ελληνικό δίκαιο της Απόφασης – Πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου της ΕΕ για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών εκδηλώσεων ρατσισμού και ξеноφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου. Αν και προφανώς ο νομοθέτης έχει την ευχέρεια επιλογών και οφείλει να επεμβαίνει για να ρυθμίσει ζητήματα που σχετίζονται με την εφαρμογή του κράτους δικαίου, αυτή η διαδικασία δεν πρέπει να γίνεται «υπό πίεση» και μόνο με κατασταλτική λογική, αλλοιώνοντας το συνταγματικό περιεχόμενο¹²¹. Συναφώς, και ο νόμος για τις συναθροίσεις αποπνέει μία συγκεντρωτική και περιοριστική του δικαιώματος φιλοσοφία, αν και δεν προσκρούει, τουλάχιστον ευθέως στο αντίστοιχο συνταγματικό άρθρο. Στον αντίποδα, στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας παρατηρείται μία σταδιακή νομοθετική προσαρμογή ώστε να αρθούν τα αδικαιολόγητα προνόμια της Ορθόδοξης Εκκλησίας και να κατοχυρωθούν τα δικαιώματα και των ανηκόντων σε άλλες θρησκείες. Στο πεδίο αυτό σκοπιμότερη θα ήταν μία κατάργηση διατάξεων (όπως των ανωτέρω), παρά η εισαγωγή νέων, καθώς το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κατοχυρώνεται απόλυτα στο Σύνταγμα και δεν χρήζει ειδικότερων

¹²⁰ Από μέρος μάλιστα της θεωρίας έχει χαρακτηριστεί και ως αντισυνταγματικός, βλ. Σ Γεωργίου, ό.π. σ. 400.. Σε νομολογιακό επίπεδο δεν έχει κριθεί ως προς το σύνολο των διατάξεών του, και ειδικά ως προς αυτές που αφορούν την δημόσια επιδοκίμασία ή άρνηση εγκλημάτων. Οι διατάξεις του που έχουν απασχολήσει τα δικαστήρια δεν έχουν κριθεί ως αντισυνταγματικές.

¹²¹ Η αποτυχία τέτοιου είδους ευκαιριακών ρυθμίσεων επιβεβαιώθηκε πανηγυρικά με το ν. 5019/2023, που τροποποίησε την εκλογική νομοθεσία και σκόπευε στην απαγόρευση να κατέλθει στις εκλογές το κόμμα «Κασιδιάρη».

ρυθμίσεων ανάλογα την θρησκεία. Βέβαια, δεν μπορεί υπό το παρόν Σύνταγμα να επέλθει μία πλήρης εξίσωση, καθώς στο ίδιο το Σύνταγμα υπάρχουν διατάξεις που αναφέρονται στο Ορθόδοξο θρήσκευμα. Τέλος, στην ελευθερία της τέχνης, νομοθετικά δεν εντοπίσαμε κάποια αντισυνταγματική διάταξη, που να θέτει δηλαδή εκ προοιμίου απαγορεύσεις στην τέχνη. Συνηθέστερη είναι η διοικητική εκ των υστέρων απαγόρευση έργων τέχνης, με επίκληση κάποιας νομοθετικής αιτιολογίας. Το υπό κατάθεση νομοσχέδιο του Υπουργείου Πολιτισμού για το ελληνόφωνο τραγούδι ενδεχομένως να θίγει το συνταγματικό δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης και της τέχνης, δεν μπορούμε όμως στο στάδιο αυτό να διατυπώσουμε μία σαφή θέση.

Όσο πλήρης όμως και να είναι η συνταγματική και νομοθετική κατοχύρωση των δικαιωμάτων της έκφρασης, δεν μπορεί να κριθεί ως επιτυχημένη αν δεν αντικατοπτρίζεται στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο. Τα δικαιώματα αυτά λειτουργούν και πραγματώνονται κυρίως στον δημόσιο χώρο της πόλης, επηρεάζουν την χρήση του και διαμορφώνουν την εικόνα του. Οι κίνδυνοι που διατρέχουν ανάγονται τόσο στις κρατικές επιλογές και πρακτικές, όσο και στις σχέσεις των κοινωνιών μεταξύ τους. Αυτές διαμορφώνονται από ποικίλους παράγοντες. Από την πλευρά της εξουσίας, η βούλησή της να επιβάλλει ρυθμίσεις που υπηρετούν την κεντρική πολιτική ιδεολογία της υπαγορεύει την στάση της απέναντι σε πρακτικές έκφρασης που την υιοθετούν ή την απορρίπτουν. Φυσικά αυτό δεν συμβαίνει με απροκάλυπτο και “ωμό” τρόπο, αλλά με την επίκληση άλλων αγαθών – δικαιωμάτων – κοινωνικών ή εθνικών συμφερόντων που πρέπει να προταχθούν και να διαφυλαχθούν. Η κοινωνία, από την άλλη πλευρά, ως ένα ανομοιογενές μείγμα ατόμων και ομάδων με ετερόκλητη προέλευση, ιδεολογία και διαφορετικά συμφέροντα, διαμορφώνει σχέσεις ανισότητας στην έκφραση στον δημόσιο χώρο. Η διαφορετικότητα της κοινωνίας δεν είναι κάτι απευκαίιο και αρνητικό. Τουναντίον, μέσω αυτής δύνανται να προκύψουν νέες θετικές και ενδιαφέρουσες πραγματικότητες. Ο δημόσιος χώρος, ως ένας ρευστός, συνεχώς μεταβαλλόμενος και μεταλλασσόμενος χώρος γίνεται το “χωνευτήρι” όλων αυτών των διαφορετικοτήτων. Ενίοτε όμως, οι αποκλεισμοί και η περιθωριοποίηση κάποιων στον χώρο, μπορούν να δράσουν καταλυτικά στην ζωή τους, να συνθλίψουν την ατομικότητά τους, να τους κάνουν να αποσυρθούν και να γίνουν άορατοι. Η ωριμότητα της κοινωνίας ώστε να είναι ανοιχτή και δεκτική στο “άλλο”, και ο ουδέτερος, αλλά όχι απαθής, ρόλος της πολιτείας στη ρύθμιση του χώρου και την επίλυση των συγκρούσεων είναι ο προσφορότερος τρόπος ώστε ο χώρος να γίνει πιο συμπεριληπτικός, πιο ίσος και εν τέλει πιο δίκαιος και δημοκρατικός. Στην στόχευση του “εκδημοκρατισμού” του δημόσιου

χώρου, η αναγνώριση ενός δικαιώματος στο δημόσιο χώρο, με νομική ισχύ, θα προσέδιδε ιδιαίτερη αξία και βαρύτητα. Η αναγνώριση του δικαιώματος αυτού, όχι κατ' ανάγκη μέσω συνταγματικής αναθεώρησης, αφού το δικαίωμα στο δημόσιο χώρο μπορεί να συναχθεί από συνδυασμό συνταγματικών διατάξεων, αλλά μέσω της νομολογίας ως αρχής, την οποία οφείλει να λάβει υπόψη της η εκτελεστική εξουσία, θα αποτελούσε έναν κρίσιμο δείκτη και μία επιπλέον βάση για την άσκηση των λοιπών ατομικών δικαιωμάτων στον χώρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αιμιλιανίδης Α.: Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο, Άρθρο 13, ηλεκτρονική έκδοση Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, syntagmawatch

Ανθόπουλος Χ.: Υποχρέωση γνωστοποίησης και δυνατότητα διάλυσης των συναθροίσεων, σε www.constitutionalism.gr.

Arendt Hannah: Η ανθρώπινη κατάσταση, μετάφραση Π. Γεωργίου, εκδόσεις Πατάκης, 2020

Βαζματζίδης Χ.: Ποινικοποίηση του ρατσιστικού λόγου και δικαίωμα στην ασφάλεια, Συνταγματικά ζητήματα, Επιθεώρηση δημοσίου δικαίου και διοικητικού δικαίου 2015, σ. 22

Βλαχόπουλος Σ.: Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο, Άρθρο 16, ηλεκτρονική έκδοση Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, syntagmawatch

Βλαχόπουλος Σ.: Τέχνη και θρησκεία. Η αμοιβαία ανεκτικότητα ως τρόπος επίλυσης συνταγματικών συγκρούσεων, Δικαιώματα του Ανθρώπου 67, 2016, σ. 45-54

Γεωργίου Σ.: Τα συνταγματικά θεμέλια του δημόσιου χώρου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2017

Δαγτόγλου Π.Δ.: Ατομικά Δικαιώματα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991

Δημητρίου Ο., Κουτρολίκου Π.: Περί δημοσίου, ιδιωτικού, «κοινού» και «ενδιάμεσου»...

Ευαγγέλου Π.: Τζαμί στην Αθήνα, από το 1890 έως το 2019, μια πονεμένη ιστορία, σε roimin.gr.

Ζώης Γ.: Το «γενικό συμφέρον» και το «δημόσιο συμφέρον» Ιστορική διαδρομή και σημερινή λειτουργία της έννοιας, σε Σύνταγμα 1, 2017, σ. 109-136.

Καϊδατζής Α.: Συναθροίσεις μόνο για προνομιούχους;, σε avgι.gr 5.7.2020

Κονιδάρης Ι. / Γ. Ανδρουτσόπουλος «Άρθρο 13» σε Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2017, σ. 297.

Κουρανδής Ν.: Το νέο δίκαιο των συναθροίσεων και το Σύνταγμα: περιορισμοί και απαγορεύσεις στη σκιά της πανδημίας, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου 2, 2021, σ. 281-300

Lefebvre H.: Δικαίωμα στην πόλη, χώρος και πολιτική, μετάφραση Π. Τουρνικιώτης, Κ. Λωράν, εκδόσεις Παπαζήση, 1977

Μανιτάκης Α.: Η έννοια του πλήθους και η ουτοπική προοπτική της παγκόσμιας δημοκρατίας

(με αφορμή τη «Δημοκρατία του Πλήθους» στο έργο του Νέγκρι), διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.constitutionalism.gr.

Μαρίνος Κ.: Ελευθερία της συνάθροισης, διαφωνία και δημοκρατία, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου 5, 2020, σ. 579-590

Μπαλατσός Κ.: Hannah Arednt: Δημόσιος χώρος, ιδιωτική σφαίρα και η εισβολή του κοινωνικού, διαθέσιμο σε respublica.gr.

Νούσκαλης Γ.: Ο ρατσιστικός λόγος μίσους ως μορφή ρατσιστικού εγκλήματος, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2022

Παπαδοπούλου Λ.: Μισαλλόδοξος λόγος και θρησκεία, Μία συνταγματική αξιολόγηση, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις Κάλλιπος

Παπαχαράλαμπος Χ.: Νομοθετώντας για το μίσος. Το παράδειγμα του αντιρατσιστικού ν. 4285/2014, Νομικό Βήμα 2016, σ. 209-223

Πέττας Δ. : Ο δημόσιος χώρος ως πεδίο αστικών συγκρούσεων: σχέσεις εξουσίας και καθημερινότητα στην πλατεία Αγίου Παντελεήμονα, Γεωγραφίες 27, 2016, σ. 137-153

Πολοδομία και Δημόσια Τάξη, Αθήνα Οχυρωμένη Πόλη, 1977

Σκουρής Β.: Σύνταγμα και Ηθική, εκδόσεις Σάκκουλα 2024

Σταμάτης Κ.: Δημόσιος χώρος και δημοκρατία στο κατώφλι του 20^{ου} αιώνα, εκδόσεις Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1996

Τασόπουλος Γ.: Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο, Άρθρο 14, ηλεκτρονική έκδοση Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, syntagmawatch

Τσιλιώτης Χ.: Συνταγματικά ζητήματα του ν. 4703/2020 για τις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις και η εφαρμογή του στην περίπτωση της επετείου του Πολυτεχνείου, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου 2020, σ. 537

Τσιφτσόγλου Α.: Η ελευθερία της συνάθροισης και ο νόμος 4703/2020, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου 5, 2020, σ. 575-578

Χουλιάρας Α.: Η ποινικοποίηση του μισαλλόδοξου λόγου στο φιλελεύθερο και δημοκρατικό κράτος δικαίου: η ελληνική περίπτωση, Νομικό Βήμα 2017, σ. 1222-1235

Χρυσόγονος Κ.: Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2023

Ξενόγλωσση

Braverman I., Bloomley N., Delaney D., Kedar Alexandre: The expanding spaces of Law, A Timely Legal Geography, Stanford Law Books, 2014

Brighenti A.: The publicness of the public space On the public Domain, Universita degli Studi di Trento, Fakolta di Sociologia, 2010

De Baker M.: Regimes of Visibility, Hanging out in Brussel's Public Spaces, Space and Culture, 2018, σ. 1-13

Frazer N.: Rethinking the public sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy, Duke University Press, 2013

Koutrolikou P.: Public, Private and Other Spaces in multicultural Hackney, London: Spatial Aspects of Local – Ethic Religious Relations

Mc Gaffey R.: The heckler's veto, Marquette Law Review 39, 1973

Mitchel D.: The end of Public Space ?, People's Park, Definitions of the Public and Democracy, Blackwell Publishers, 1995

Simmel G.: The metropolis and Mental Life, blackwellpublishing.com/bridge